

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
Інститут соціально-гуманітарного менеджменту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра на тему:
«Особливості емпатії психологів у розрізі релігійного
світогляду»

Виконав: студент 6 курсу, групи МПс-61
напряму підготовки «Психологія»
Поцікайло Ростислав Олександрович

Керівник: д.психол.н., доц.
Матласевич Оксана Володимирівна
Рецензент: д.психол.н., доц.
Балашов Едуард Михайлович

Острого, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ЕМПАТІЇ ПСИХОЛОГІВ.....	8
1.1. Емпатія як предмет психологічного аналізу.....	8
1.2. Функції та види емпатії.....	17
1.3. Емпатія як професійно важлива якість психолога.....	28
Висновки до розділу 1.....	37
РОЗДІЛ II. РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ В РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ	
ОСОБИСТОСТІ.....	39
2.1. Психологічні аспекти релігійності та релігійного світогляду.....	39
2.2. Концептуальні основи емпатії крізь релігійне вчення християн.....	50
2.3. Концептуальні основи емпатії крізь релігійні вчення іудеїв.....	55
2.4. Концептуальні основи емпатії крізь релігійні вчення мусульман.....	58
2.5. Концептуальні основи емпатії крізь релігійні вчення буддистів.....	61
2.6. Вплив релігійності та релігійного світогляду на розвиток емпатії.....	65
Висновки до розділу 2.....	69
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМПАТІЇ	
ПСИХОЛОГІВ.....	71
3.1. Обґрунтування методів та вибірки дослідження.....	71
3.2. Програма емпіричного дослідження.....	72
3.3. Аналіз та інтерпретація отриманих даних	75
3.4. Рекомендація практичним психологам у розвитку емпатії з урахуванням результатів одержаних від дослідження.....	88
Висновки до розділу 3.....	90
ВИСНОВКИ.....	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	96
ДОДАТКИ.....	104

ВСТУП

Обґрунтування проблеми дослідження. Релігія є важливим аспектом існування багатьох людей. Проведено ряд досліджень, які підтверджують значущість релігійного фактору у формації ставлення особистості до свого оточення, матеріальних і духовних ресурсів, зокрема у напрацювання зарубіжних вчених М. Вебера, Г. Графмана, Г. Кругера, Д. Каподжініса тощо. Сфера вивчення взаємодії релігії і соціуму набуває особливо важливої ролі в контексті сьогодення. Спостерігається активний процес секуляризації, втрачається важливість звернення в наукових колах до понять «духовність», «віра», «Бог» тощо. Моральні цінності, тлумачення понять «добро» та «зло» залишають площину сприйняття того, що їх джерелами розуміння є релігійні тексти.

Присутня низка наукових робіт, що присвячені історії розвитку емпатії її особливостей та значимості в професійній діяльності працівників. Їх авторами є так вчені як Т.П. Гаврилова, Л.А. Преображанська, Л.П. Журавльова, Е.П. Ільїн, Дж. Іган та інші. Наявні наукові доробки, що присвячені тлумаченню емпатії в розрізі дихотомії: добра і зла, альтруїзму й егоїзму, духовності та бездуховності. Цей аспект достатньо глибоко розкривається в контексті вивчення таких напрямків: моральна свідомість людини (Р.В. Павелків, О.І Кульчицька), особистість як суб'єкт життя та моральної дії (М.Й. Боришевський, І.В. Суботський, Т.М. Титаренко), процеси життєвого самовизначення та пошук своєї его-ідентичності (Е. Еріксон, І. С. Кон) емоційна зрілість особистості (О. Я. Чебикін), трансцендентальність суб'єкта (Б.С. Братусь, Л.І. Воробйова, В.А. Петровський, В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв, Л.С. Рубінштейн, Е. Фром тощо). Дослідження детермінації людини у соціумі через глибинні переконання вивчалось Л. Френсісом, Дж. Крофтом, Е. Пайком.

Щоб передбачити реакцію та діяльність індивіда щодо ближніх, науковці спонукали до виявлення особливостей залежності емпатії від вікових категорій, географічного розташування, професій та від представлення Бога конкретною релігією. У вітчизняному середовищі одним із перших, хто залишив великий внесок у розвиток тлумачення психології людини крізь світоглядні переконання,

зокрема релігійні, був основоположник української релігійної етнології Арсен Річинський. На його думку, через засилля колонізаторів вивчення духовності українців було переміщене на маргінес. Як результат, мислитель в контексті духовної самосвідомості пише, що «рабське прийняття чужих ідей і чужих поглядів підриває духовні сили та впорність народу, зтягує його служити іншим богам. Тоді надходить смерть народу». Продовжуючи, А. Річинський намагається застерегти українських освітян, політиків і весь народ в цілому, що через ігнорування цього аспекту країна може втратити традиції, мову, історію, а не лише культуру ведення богослужіння у храмах тощо [36]

Проведено дослідження, що підтверджують цінність емпатії, як умови творення моральної свідомості людини, ключової якості психолога, такими вченими як Дж. Маєр, Д. Ламонт, Д. Браянт. Проте ретроспективний погляд на цю проблему у сучасній науковій літературі констатує наявність прогалини в цілісному підході до її теоретичної концепції. Причиною цьому, як вважають сучасні американські психологи П. Ватсон, Дж. Худ, Р. Моріс, є дедалі більше розмежування між духовністю, описом внутрішнього світу людини та його відображення в зовнішньому світі. І, як слушно зауважує вітчизняна дослідниця Л.П. Журавльова, теорія міжособистісних стосунків, розуміння самої людини як трансцендентної особистості, спонукає до формування цієї узагальненої теорії емпатії [18].

Ще досі розгортаються дискусії про причини появи добродійства в людині, її альтруїзму, соціальної активності, а також того, що можна віднести до основних мотивів сприяння прояву цього психологічного феномену. Чимало психологів звертаються до пошуку пояснень у біологічних основах, такі як Дж. Дешпанде, М. Торнбург. Інша частина науковців вважає доцільним вивчення подібних питань в царині релігії та богослов'я, зокрема наукові доробки Т.Е. Седанкіної, Е.Н. Карташова, Л.Ю. Архипова, Л. Френсіс, К. Алкорта, Р. Сосіс.

У той же час на релігійному просторі протягом ХХ та початку ХХІ століть значно розвивається культово-обрядова практика різних конфесій, деномінацій, переглядається віровчення церков, виникає ряд новітніх релігійних рухів, які формують світоглядну позицію людей.

Внаслідок цього вивчення взаємозв'язку механізмів розвитку емпатії та світоглядних уявлень є цінним для науки, оскільки вплив релігійних інститутів на прояв і підтримку емпатійності психолога залишається відкритим питанням. Ще досі не є окресленим психологічне визначення емпатії як компонента духовності людини. Тому підхід до розгляду цієї тематики дозволить з іншої точки зору трактувати поняття, визначити роль релігійних переконань в досягненні психологом значущості своєї праці, допоможе доповнити та систематизувати зібраний матеріал. І, як слушно зазначив Братусь Б.С., дослідження цього напрямку «підніме психологію по духовній вертикалі», «психологізує» думки про онтологічний зв'язок між нами та Богом, можливості реалізації їх діалогічної єдності [7].

Мета магістерської роботи полягає у теоретичному та емпіричному вивченні рівневих особливостей емпатії у контексті світоглядних переконань психологів.

Завдання магістерської роботи. Мета наукової роботи обумовила постановку таких завдань:

1. Здійснити теоретичний аналіз основних напрямків та підходів до тлумачення емпатії, її функцій та видів у психології;
2. Теоретично обґрунтувати роль емпатії у професійній діяльності психолога;
3. На основі комплексного теоретичного аналізу охарактеризувати явище емпатії з позиції релігієзнавства, теології, філософії.
4. Провести емпіричне дослідження емпатії у розрізі релігійного світогляду психологів.
5. Розробити рекомендації щодо розвитку емпатії психологів враховуючи результати теоретичного та емпіричного дослідження.

Об'єкт: емпатія як професійно важлива якість психолога.

Предмет: особливості емпатії залежно від релігійного світогляду психологів.

Методи дослідження. Під час написання магістерської роботи застосовано такі теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, дедукція,

індукція. Використовуючи ці методи, проведено порівняння способів вираження емпатії психологів, систематизацію матеріалу. Емпіричні методи: опитувальники, тести, анкетування. З ціллю дослідження виявів емпатії, здатності особистості співпереживати іншим людям застосовано методику «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (В.В. Бойко), для вивчення релігійного світогляду досліджуваних використано методику «Структура індивідуальної релігійності» Ю. Щербатих, для дослідження ціннісних пріоритетів методику «Вивчення ціннісних орієнтацій» Ш. Шварца; методи математично-статистичної обробки емпіричних даних: описові статистики, зокрема дисперсійний аналіз ANOVA та апостеріорний критерій LSD.

Статистична обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою програми SPSS для Windows, версія 24.

Теоретична значущість роботи полягає у поглибленні знань щодо емпатії психологів у контексті релігійного світогляду; теоретичному аналізі поняття емпатії крізь призму віровчення авраамічних релігій. А також наявності опису даних отриманих з емпіричного дослідження особливостей емпатії психологів трьох головних конфесій християнства: католицизм, православ'я та протестантизм.

Практична значущість роботи: результати роботи можуть бути використані під час вивчення навчальних дисциплін: «Загальна психологія», «Соціальна психологія», «Психологія релігії», а також для проведення інформаційно-просвітницької роботи у формі семінарів, круглих столів з метою підвищення кваліфікації психологів.

Апробація результатів дослідження. Результати наукових пошуків оприлюднено на міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» та міжнародній інтернет-конференції «Сучасні дослідження когнітивної психології».

Публікації. Основні результати дослідження представлено у таких публікаціях автора:

1. Психологічні дослідження структури емпатії особистості. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: зб. матеріалів Міжнар. наук. –практ. інтерн. конф.* Переяслав, 2021. Вип. 72. С. 94-97.
2. Поцікайло Р.О. Особливості емпатії особистості з позиції когнітивної психології. *Сучасні дослідження когнітивної психології: зб. тез Міжнар. інтерн.-конф.* Острог: НаУОА, 2021. С. 58-60.
3. Поцікайло Р.О. Вплив складових релігійного світогляду: світорозуміння, світосприйняття та знання релігійних текстів на емпатію особистості. *Сучасні дослідження когнітивної психології: зб. тез Міжнар. інтерн.-конф.* Острог: НаУОА, 2021. С. 36-38.

Структура та обсяг роботи: магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Робота містить 4 таблиці, які займають чотири сторінки, 9 рисунків на дев'яти сторінках. Загальний обсяг магістерської роботи – 105 сторінок друкованого тексту, з них 92 – основний текст.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ ПСИХОЛОГІВ

1.1. Емпатія як предмет психологічного аналізу

На думку української вченої Л. Журавльової, відсутність теорії емпатії призупиняє розвиток теорії особистості та дослідження сутності людини як суспільної особистості, відсторонює від вивчення стосунків у соціумі [18]. Сучасні американські психологи вважають, що дослідження емпатії сприятиме не стільки розумінню внутрішнього світу людини, як взаємозв'язку цього світу із зовнішнім світом, внаслідок чого утворюється цілісність погляду на життя. Існування людини супроводжується не абсолютною відокремленістю, а свідомим або несвідомим відчуттям єдності з іншими. С.Л. Рубінштейн у своїй праці зазначив: «Вихідною умовою мого існування є існування особистостей, суб'єктів, котрі володіють свідомістю, мають психіку» [39].

Великого розмаху дослідження емпатії набуває в ХІХ та ХХ столітті в межах філософії екзистенціалістів. В останні кілька десятиліть років, завдяки надбанням гуманітарної психології, психологічної антропології, поширення впливу політики ідентичності, цінності індивідуальності, зростає зацікавлення у вивченні емпатійності людини. Особливу цінність це становить фахівцям психотерапевтам, працівникам навчальних закладів, медикам, фахівцям консалтингу, менторам. Дедалі частіше увага на вивчення емпатії звернена зі сфери бізнесу та представників влади.

Потрібно зазначити, що досі не до кінця вирішеним залишається питання першості в ужитку терміну «емпатія» та вкладеного змісту в нього. Згідно з однією позицією це слово належить німецькому психологу та філософу Теодору Ліппсу, який у своїх працях зробив розмежування між словом «симпатія» та «емпатія» (з сучасним наповненням цього слова). Т. Матюх вважає, що в дослідженні емпатії вагому роль відіграє процес становлення і розвитку понять «розуміння»,

«симпатія», які розглядалися ще з епохи Античності. Вчені В. Сухомлинський та Ш. Амонашвілі погоджуються і стверджують, що симпатія відносно ближнього може виникнути тільки під час надання їй допомоги, підтримки та проявлення співчуття [18].

Англо-американський психолог-експериментатор Едвард Тітченер, переклавши німецьке слово «*einführung*», як «співпереживання», запропонував віднести емпатію до складних почуттів, де велике значення мають стани задоволення та невдоволеності. У 1909 році він вводить у психологію термін «емпатія», пояснюючи його в руслі відчуття, уявлення себе у певних ситуаціях. Варто зазначити, що такий німецький відповідник ще в 1873 році було вжито Р. Фішером у праці «Оптичне відчуття форми: вклад в естетику», після чого Т. Ліппс запозичив його у площину філософських роздумів.

Проблема емпатії є однією з ключових у межах філософських міркувань, педагогіки і, особливо, психології. Її вивчення здійснюється через низку методик і методичних прийомів, які не мають чітко сформульованих критеріїв, а тому досі залишається розрізним, суперечливим та характеризується наявністю низки позицій щодо тлумачень, теоретичних підходів. Щоб вибудувати теорію певного психологічного явища, зокрема емпатії, необхідно зробити наукові дослідження різних його аспектів. Варто зауважити, що вивчення взаємозв'язку «людина – людина» було актуальним протягом багатьох століть. Емпатія займає вагоме місце у системі цінностей, стосунків, а тому перше опосередковане вивчення можна простежити уже в міркуваннях стоїків, епікурейців, пізніше – Отців церкви, теологів, філософів. Наприклад, в Арістотеля, Платона, А. Августина, Ф. Аквінського, Б. Спінози, Р. Декарта, І. Канта, Ф. Ніцше, В. С. Соловйова тощо [81].

Чимало праць вітчизняних та зарубіжних науковців присвячено тлумаченню емпатії в розрізі дихотомії добра і зла, альтруїзму й егоїзму, духовності та бездуховності. Цей аспект достатньо глибоко розкривається в контексті вивчення таких напрямків: моральна свідомість людини (Р.В. Павелків, О.І. Кульчицька), особистість як суб'єкт життя та моральної дії (М.Й. Боришевський, І.В. Суботський, Т.М. Титаренко), процеси життєвого

самовизначення і пошук своєї еґо-ідентичності (Е. Еріксон, І. С. Кон), емоційна зрілість особистості (О. Я. Чебикін), трансцедентальність суб'єкта (Б. С. Братусь, Л. І. Воробйова, В. А. Петровський, В. І. Слободчиков, Є. І. Ісаєв, Л. С. Рубінштейн, Е. Фром тощо).

Саме поняття емпатія тлумачиться по-різному в залежності від сфери знання, в якій використовується. У контексті психології вчені висловлювали власне розуміння. Наприклад А. Сміт, М. Шелер, Т. Спенсер вважали, що емпатія – це симпатія, А. Шопенгауер називав співчуттям, тоді як В. Воррінґер, Т. Ліппс та В. Дільтей – співвідчуттям. Цікавим є трактування згаданого німецького ученого-мистецтвознавця Вільгельма Воррінґера. У своїй праці 1906 року «Абстракція та емпатія» він намагається показати, що у процесі творчого розвитку людини постали цих два різновиди і протиставляються один одному. За своєю суттю та функціональністю вони схожі до антагонічних імпульсів, де емпатія виступає проєкцією життєвих відчуттів на простір картини. Однак головною рисою емпатії в усіх позиціях є те, що її розглядають провідною якістю психолога, яка допомагає успішно здійснювати діяльність, будувати професійні стосунки на гуманістичних засадах з людиною, враховуючи її індивідуальні особливості [10]. У контексті наведеного тлумачення варто згадати філософські ідеї Е. Фрома, які стали на початках формації нового достатньо популярного напрямку досліджень – гуманістичної психології. Він уважав, що такі відчуття людини, як співпереживання та співчуття допомагають двом лю18дям стати єдиним цілим. За його переконанням, вони забезпечують пізнання внутрішнього світу оточення, скеровують в питанні виявлення проблеми та її вирішення. Через їхню відсутність фахівцям тяжко побачити загальну картину ситуації, а тому часто дослідження здійснюються лише на зовнішньому рівні через аналіз без глибшого проникнення у ситуацію [18].

Новий погляд на психологію у ХХ столітті став мотивуючим фактором переосмислення позиції стосовно взаємозв'язку між психологом і клієнтом. Внаслідок цього проголошується ціннісний, індивідуальний підхід до розуміння людини. Він знайшов своє відображення в ідеях, які активно поширювалися в

філософських, психологічних працях та стали основоположними такого напрямку, як гуманістична психологія. Це відношення – не від «Я» до «Ти», проте постає як «Я є Тобою». А. Маслоу дуже влучно описав предмет новітнього напрямку, де емпатії відводиться ключове місце. На його думку, вищі цінності, любов, автономія, задоволення базових потреб, першість іншого, а не себе самого є вказівником руху майбутніх досліджень [14]. Подібне бачення науковця щодо наступних етапів розвитку психології реалізується сьогодні на практиці, коли в гуманістичних підходах до педагогіки та психотерапії вчителі або медичний персонал перш за все сприймають без негативного налаштування людину, її світогляд, характер, підтримують клієнта, звертаються до його внутрішніх переживань, пам'ятають про важливий принцип лікування, який проголошує можливість кожного індивіда реалізувати закладений потенціал до одужання, виправлення, розвитку.

Частина психологів вважають, що емпатію необхідно розглядати на противагу гуманістичному підходу, не лише крізь призму когнітивного та емоційного компонентів, але й враховуючи поведінковий елемент. На думку Дж. Аронфріда, К. Бетсона, Дж. Кока, К. Мак-Девіса, М. Обозова, П. Симонова вона продукується людською поведінкою через альтруїстичні мотиви з ціллю проявлення допомоги іншим [34].

Український вчений Е. М. Балашов вважає, що емпатію варто пояснювати як глибоке і безпомилкове сприйняття внутрішнього світу іншої людини, її прихованих емоцій та смислових відтінків, емоційне співзвуччя з її переживаннями, використання всієї глибини розуміння цієї людини не у своїх, а в її інтересах [3].

Великий внесок у розуміння емпатії відводиться психологу Карлу Роджерсу. У своїх поглядах він, як один із засновників гуманістичної психології, наголошує, що перебування у стані емпатії можна пояснити як абсолютне сприйняття погляду іншого із збереженням емоційних та смислових відтінків. Його тлумачення допомагає зрозуміти емпатію радше як процес, аніж стан. К. Роджерс виокремлює в емпатійному процесі три особливості. Перша з них стосується того,

хто проявляє емпатію та проявляється в усвідомленні особистого простору і збереження власної позиції. За наявності цього аспекту утворюється психологічна дистанція між двома людьми, скажімо психологом і клієнтом. До другої особливості відноситься співпереживання, яке є результатом бажання допомогти, а не просто симпатії. Остання особливість характеризується динамічністю та потребує вивчення у часовому відрізку, тривалості, опису змін, а не просто чогось сталого [18].

У вітчизняну психологію термін «емпатія» був введений на початку 1970-х років Т. Гавриловою в дисертаційному дослідженні «Емпатія та її особливості в дітей молодшого і середнього шкільного віку». Вона розглядається, як довільний відгук людини на емоції іншої, перетворення простих інстинктів на вищі почуття. Т. Гаврилова механізмами емпатії називає емоційне зараження на нижчих рівнях її розвитку та часткову або повну ідентифікацію на вищих рівнях – за певної сформованості «Я» людини [12].

Завдяки працям американських науковців Джона Маєра та Пітера Саловея, емпатія в кінці ХХ століття починає досліджуватися у феномені емоційного інтелекту. Вона тлумачиться як здатність до сприйняття стану особистості, що представлений в емоціях, а також управління емоційною сферою завдяки інтелектуальному синтезу й аналізу [76]. Проводячи подальше вивчення була розроблена структура емоційного інтелекту, де виділено два головні компоненти: внутрішньо-особистісний і міжособистісний. Перший спрямований на власні емоції, другий – на емоції інших індивідів. Якщо окреслювати в цілому, то можна зазначити кілька етапів формації досліджень поняття «емпатія»:

- Філософське вивчення етичного терміну «симпатія». Від філософських ідей Античності, Середньовіччя до нашого часу. Особливо підкреслено в роботах таких мислителів, як Г. Спенсер, А. Сміт, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше тощо.

- «Розуміюча» психологія В. Дільтея та К. Ясперса, де розглядається в контексті співпереживання та «відчуття відчуттів» іншої людини [57].

- Феноменологічний етап. Характеризується діяльністю Е. Гуссерля та Е. Штайна. На думку цих мислителів, емпатія та її особливості є процесом пізнання свідомості співрозмовника.

- Психоданаліз. Яскравим представником цього методу дослідження психіки є його засновник З. Фрейд, а також, в традиції гуманістичної психології, К. Роджерс та Х. Кохут, які описували емпатію як стан сприйняття емоційних і смислових відтінків внутрішнього світу людини. Одне з раних пояснень поняття належить З. Фрейду, який стверджував, що це врахування психотерапевтом психічного стану пацієнта і здатність поставити себе на місце підопічного, щоб пізнати його внутрішній світ через порівняння з власним. Більш модерне визначення поняття у контексті психотерапії наводить Дж. Іган: «емпатія – це стан вміння розуміти та проникати у глибини іншої людини, а також передати їй це розуміння» [49].

- У феноменології релігії емпатія сприймається як метод занурення в релігійний об'єкт, за відсутності якого неможливе цілковите пізнання. Г. ван дер Леув розширив ідеї Гуссерля, що стосувались тематики емпатії та розумів її, як необхідність для пізнання релігійних феноменів.

- В антропології та соціології релігії категорія емпатії має два напрямки: етнографічні та антропологічні дослідження; або розглядається у контексті релігійності людини.

- У сучасній еволюційній психології емпатія вивчається як адаптивний механізм, що сформований через природний відбір. За допомогою наведеного адаптивного механізму людина проявляє альтруїзм, елементи соціальності.

- Когнітивний підхід до вивчення. Згідно з ним емпатія – це набір різноманітних когнітивних механізмів, які необхідні для функціонування індивіда в соціумі, адекватного розуміння себе та інших. І. М. Юсупов, російський психолог, порівнює її до стану, процесу та вміння без надмірної допитливості ставитися ввічливо до співрозмовника, щоб не викликати в нього сумнівів, почуття страху, критики. Вчений стверджує той факт, що емпатія, як

важлива психологічна риса, притаманна більше людям інтровертам ніж екстравертам, що суперечить панівній думці К. Юнга відносно цього. Психолог вважає головними ворогами дихотомічних понять в теорії особистості людську егоцентричність, жагу до багатства, влади, депресію, агресивність, тривожність та особисті установки, які диктують відокремлення від суспільства, допомоги ближньому та вселяють довіру, надію лише на самого себе [56].

На думку М. Нікітіна, когнітивна емпатія – це емпатія, яка виявляється в розумінні та аналізі думок інших, а її головне завдання полягає в усвідомленні та розумінні проблеми . Когнітивна психологія характеризує емпатію, як набір різноманітних когнітивних механізмів, що необхідні для функціонування індивіда у соціумі, адекватного розуміння себе та інших [54].

Американські психологи Ч. Кулі та Дж. Мід, зосередивши увагу на осмисленні та аналізі соціальних взаємодій переважно в їх символічному значенні (символічний інтеракціонізм), почали цікавитися питанням прийняття ролі іншої людини, що стало цінним для майбутніх напрацювань у сфері когнітивної емпатії. Т. Шибутані вважає, що людина взаємодіє з іншими завдяки включення їх у свою систему реагування [54]. Здійснюючи розрізнення між симпатією та емпатією Л. Вайсп у своїх працях стверджує, що соціальний інтелект як сукупність здібностей для правильної взаємодії в соціумі в широкому розумінні постає когнітивною емпатією, що налаштована для прийняття ролі іншого, розуміння його переконань, здатності свідомого ставлення себе на місце іншого [93]

Дослідження психології людини з позиції гуманітарної методології говорять про цінність когнітивних процесів у зародженні аспектів особистісно-ціннісної складової емпатії у дітей віком 2-3 роки. Саме тоді дитина по-особливому відчуває емоційне налаштування батьків, виражає елементарні емпатійні реакції [18].

Загалом когнітивна психологія розглядає емпатію як властивість людини, що дозволяє на свідомому рівні прийняти чужі емоції, налагоджує процес співрозуміння, щоб переживання іншого набули форми власних. Здатність людей до зараження емоцією іншого виявляється в розумінні, порівнянні, аналізі думок.

Основне завдання емпата в такому вигляді — це глибоко усвідомити і зрозуміти. Найчастіше цей вид емпатії проявляється під час наявності різних думок щодо певного питання, розходженні в цінностях, поглядах на життя. Тоді, коли постало завдання, не оцінюючи і не звертаючись до емоцій, зрозуміти, що відбувається, з погляду опонента і виразити її словами, що зрозумілі іншим. Вона допомагає провести розмежування між власним станом та станом іншого, що не завжди присутнє в емоційній емпатії та емоційному зараженні. Когнітивна емпатія передбачає розуміння емоційного стану оточення, але при цьому знання меж особистого. В основі цього виду емпатії покладені такі інтелектуальні процеси, як аналіз, синтез, порівняння, що дозволяють сформулювати поведінку емпата відносно об'єкта: допомогти, відторгнути чи уникнути.

Звертаючись до вище згаданих етапів, варто можна простежити тяжкість у науковому обґрунтуванні сутності та походженні емпатії. Щодо новітніх поглядів на емпатію, то її розглядають крізь призму багатогранного комплексного феномену, який має деякі загальні, спільні характеристики:

- можливість сприйняти позицію іншої людини, помінятися місцем (perspective taking);
- відчуття симпатії та співпереживання щодо іншої людини (empathic concern);
- відчуття емоційного дискомфорту у відповідь на хвилювання іншої людини (personal distress);
- можливість відтворити свідомість іншої людини, тобто намагання пережити її мислення в реальності (fantasy abilities).

Едмунд Гуссерль перший, хто зосередив особливий акцент на понятті емпатії у сфері феноменології релігії. Пізніше про це розмірковували його наступники Макс Шеллер, ван дер Леува та Ф. Шлеєрмахер із відомою думкою, що стала поштовхом до розвитку ліберальної теології на Заході та проголошувала сприйняття релігії швидше поза свідомістю, в області відчуттів, інтуїції. Едмунд Гуссерль один із тих, хто наголосив на важливості дослідження емпатії в контексті

психології релігії. Він вважав, що філософські роздуми над пізнанням світу за межами свого Я, спонукають до спілкування з іншими людьми, подібними до себе. Таким чином, щоб пізнати духовну, невидиму для людини сферу необхідно ознайомлюватися з досвідом інших, спілкуватися, читати Святе Письмо. У поглядах мислителя емпатія постає не просто як психологічний феномен, котрий забезпечує відносини в суспільстві, але й необхідність в пізнанні Всевишнього, чогось трансцендентного. Через неї дослідник здатний перенести себе в об'єкт вивчення, відчувати істину. У контексті релігії це означає повірити написаному, прийняти вчення, стати послідовником. Після цього кроку істинність тієї чи іншої релігійної думки стане більш очевидною. Його наступник Ван дер Леув стверджував, що «емпатія – це взяття в дужки істину» [15]. На думку Е. Гуссерля, все, що є в житті, є в переживанні. Особливу увагу цьому аспекту присвятили дослідники С.Л. Рубінштейн, В. Вундт, Ф.Є. Василюк. Вони розділяли переживання на кілька категорій: елементарні, тобто ті, що мають справу з фізичними відчуттям (пов'язані з інстинктивною поведінкою, станом задоволення чи навпаки); предметні почуття – це друга категорія, яка показує відношення людини до світу, навколишніх об'єктів (моральні, естетичні, інтелектуальні); узагальнені почуття характеризуються гумором, іронією, трагічним станом; екзистенціальні переживання мають широке розуміння та спрямовують життя людини, адже стосуються сенсу її існування.

Психотерапевт Т.П. Гаврилова, здійснивши комплексний аналіз доробків науковців XIX ст., стверджує, що такий популярний термін в науковому вжитку, як «симпатія» розглядався ними у сфері властивостей душі особистості, подібно до регулятора стосунків між людьми в соціумі; як основа альтруїзму, справедливості та совісті. На думку Л.П. Журавльової, підсумок усіх філософських роздумів в історії щодо дослідження емпатії можна звести до таких двох аспектів: методу пізнання особистістю предмета або об'єкту; властивість або вміння людини. В сучасному середовищі вивчення емпатії крізь призму її еквівалентів – співпереживання, співчуття, емпатійне переживання, відбувається завдяки розвитку досліджень морального становлення людини, комунікації з соціумом,

формації особистості. Наразі, якщо окреслити напрацювання науковців загалом, то можна простежити, що емпатії відводять вагомий внесок у побудові альтруїстичного стилю поведінки, контролю негативних емоцій: злості, ненависті, заздрості. Емпатія постає ключовим чинником у розвитку гуманних відносин, допомагає увійти у внутрішній світ моралі, засвоїти етичні настанови, мотивує до їх використання з ціллю власної користі і на благо суспільства. Емпатію вважають одним із орієнтирів дійсно зрілої особистості, яка може знайти спільну мову зі співрозмовником, обмежити будь-які негативні емоції, адаптуватися до нових викликів соціуму, підтримати інших в труднощах [18].

Англійський психолог Роберт Бернс, зробивши узагальнення праць із вивчення емпатії, виокремлює кілька її характеристик: наявність та прояв терпіння при сприйнятті емоцій; здатність глибоко зануритися в душу людини, не відкриваючи при тому власної; налаштованість до зміни свого сприйняття, якщо існує потреба зближення до того, як переживає відчуття співбесідника.

Тому в контексті психологічного вивчення емпатії спостерігається строкатість у визначенні цього поняття. Причиною не є відсутність наукових доробків з цієї теми, а навпаки – низка думок, які унеможливають узагальнене, систематизоване і цілісне тлумачення.

1.2. Функції та види емпатії

Сучасна наука пропонує розглядати емпатію як багатовимірне, ієрархічно та цілісно структуроване утворення, що можна було простежити з інформації, представленої у попередньому підрозділі. Враховуючи цей аспект, вчені визначають критерії, які допомагають вивчати види і форми емпатії. З них виокремлюють чотири ключові:

- за генезою емпатії (сюди відносять глобальну, егоцентричну та просоціальну емпатію);
- за модальністю головного компонента в структурі (когнітивна, емоційна та поведінкова емпатія);

- за рівнем розвитку емпатії (елементарно-рефлекторна (натуральна), особистісна та трансфінітна емпатія);
- за диспозицією (ситуативна й особистісна емпатія).

Враховуючи ці критерії, пропонується вивчати кілька ключових рівнів відображення емпатії, зокрема фізіологічний (неусвідомлений), психофізіологічний (частково усвідомлений), соціопсихологічний (усвідомлений) та духовний (надсвідомий). Відповідно на неусвідомленому рівні, як правило, особистість заражається емоцією емпата, автоматично споглядає та потрапляє в емпатогенну ситуацію. Наступний рівень характеризується аналізом цієї ситуації, ідентифікацією об'єкта, в результаті чого людина відчуває ідентичні емоції емпата, тому при актуалізації досвіду спостережень зароджується аспект співпереживання, бажання проявляти допомогу. Третій, усвідомлений рівень, демонструє суб'єкта емпатії як того, хто розуміє ситуацію, заражений емоцією, будує плани допомоги, моделі поведінки, співчуває або перебуває у стані співраді. На духовному рівні особистість надає переживанням певного екзистенційного сенсу, досягає причинно-наслідковий зв'язок емпатогенної ситуації, намагається виділити з неї смислові значення для життя. Цей рівень виражається через альтруїстичне налаштування суб'єкта, його самопожертву, відданість, віру у трансцендентну вагомість своєї діяльності.

Л. Журавльова пропонує вирізняти три головні види емпатії: натуральна, особистісно-смілова та трансфінітна. Останніх два, на відміну від першого, зароджуються та починають розвиватися пізніше, під час фізичного і психологічного становлення особистості, проте усі три варто досліджувати в руслі єдиного цілого, взаємозалежного.

Науковці зі сфери нейробіології вважають, що певні складові натуральної емпатії є вродженими, зокрема безпосередньо-чуттєве сприймання, як ключовий елемент пізнання світу. При вивченні натуральної емпатії доречно говорити про систему взаємозв'язку на рівні «Я-Ти», коли, завдяки методам спостереження та порівняння, людина сприймає емоційний стан ближнього, ідентифікує себе,

визначає риси характеру для наслідування. Цей вид емпатії великою мірою прослідковується у дитячому періоді життя, проте може виражатися і на інших етапах онтогенезу. Варто зазначити, що поширеною є теорія про наявність значної частини елементів натуральної емпатії у багатьох видах тварин. Вважається, що поведінка живих істот формується завдяки взаємодії інстинктів, безумовних рефлексів та успадкованими за життя умовними рефлексами, що породжують елементарний рівень розсудливості. З метою виявлення взаємопов'язаності інстинктів та емпатування було здійснено декілька досліджень. Зокрема доречно згадати вивчення в експериментальних умовах Л. А. Преображенської [34].

Для проведення досліду було залучено чотири собаки. Три з них – «собаки-спостерігачі», остання стала жертвою, яка відчувала на собі удари електричного струму. Під час проведення експерименту усі тварини перебували в одній кімнаті. До лапи жертви прикріпили провід з електричним струмом, який при включенні породжував біль і виск тварини, як результат. Лапи трьох інших собак були закріплені за важелем, що запуслав в дію електричний струм або навпаки, при піднятті лапи над рівнем поверхні вимикався. В результаті нанесення болю «собаки-жертви» у двох спостерігачів завмерла поведінка, зупинилися спонтанні підняття лап. Інший «спостерігач-собака» перші кілька секунд продовжував рухатися, тим самим вмикаючи і вимикаючи електричний струм. Проте після споглядання страждань іншої собаки завмерли і ці рухи. Відштовхуючись від цього експерименту, Л.А. Преображенська пропонує говорити про орієнтаційний рефлекс, що формується на дуже сильному емоційному зараженні, проте без наявності мислинневих процесів у вирішенні ситуації. Подальші досліді підтвердили, що тварини здатні до відчуття емоцій, але можуть використовувати це як на шкоду іншим, так і собі.

Вивченню натуральної емпатії присвячено низку доробків прихильників теорії еволюції. Зазвичай ці дослідження базувалися на генетичному поясненні більш стрімкого рівня розвитку психології людини. Відомий дослід був проведений Х. Дельгадо, який намагався зрозуміти поведінкові аспекти мавп. У ньому брала участь зграя приматів, які займалися харчодобувною діяльністю. Коли відбувалося

натискання важеля однією мавпою, то автоматично з'являлася їжа і примат отримував удар електричним струмом. Після натискання зазвичай усі примати рухалися до їжі, окрім ватажка, який намагався вирішити ситуацію «мавпи-жертви» [34].

Проаналізувавши ці приклади, можна зробити висновок, що деякі особливості натуральної емпатії присутні у тваринному світі, однак головною відмінністю інших живих організмів, порівняно з людиною, є неусвідомлене оціночне ставлення та відсутність сформованих емпатійних установок, що потребують своєї актуалізації.

Якщо говорити про наявність натуральної емпатії в людини, то варто звернути увагу на дослідження психології немовлят. Вітчизняні дитячі психологи Н.Н. Авдєєва, С.Ю. Мещерякова, Л.І. Божович, Л.Ф. Обуховська стверджують, що цей перший вид емпатії актуалізується в немовляти через потяг до спілкування [27]. Спочатку це виражається на невербальному рівні, зокрема завдяки посмішці дитини, а пізніше в «комплексі пожвавлення». Л. С. Виготський вважає, що комплекс пожвавлення – це позитивна емоційно-дієва реакція немовляти на присутність батьків, особливо на голос мами. На думку М. Клауса та Д. Кеннела перші спроби налаштування спілкування між мамою та дитиною є надзвичайно важливими у психічному розвитку людини, її поведінки, а пізніше позитивного ставлення до інших [11].

Ще однією із ключових рис натуральної емпатії є те, що вона допомагає немовляті пережити усвідомлене судження про себе, як емпатійне «Я», тобто почати частково розуміти свою цінність.

Дослідження психології людини з позиції гуманітарної методології дозволяють говорити про особистісно-сміслову емпатію на рівні «Я-Він» стосунків. Якщо на рівні «Я-Ти» людина сприймалася крізь призму джерела власних співпереживань, то тут необхідно розглядати інших, як носіїв внутрішніх переконань, цінностей тощо. Початки прояву цього виду емпатії відбуваються на межі першого та другого років життя дитини. Саме в цей час простежується зародження елементів особистісно-ціннісної складової. Дитина відчуває емоційне

налаштування батьків, виражає елементарні емпатійні реакції, що формуються на основі когнітивних процесів. Згідно з думкою Д. Б. Ельконіна, у дошкільному віці особистість помічає «скло», через яке здійснюється споглядання на дорослих [55]. У цей період відбувається руйнування сенсомоторної єдності та набування механізму наслідування інших. Дошкільний вік приблизно від 3 до 6 років характеризується ще тим, що в ньому дитина наділяє предмети і природу людськими якостями, зокрема мовою, поведінкою. Внаслідок цього дитина активно застосовує уяву, створюючи квазіемпатійні відносини. В.В. Зеньковський, український богослов, психолог, педагог вважає, що цей вік дитини характеризується позбавленням від егоцентризму, який притаманний для попереднього емоційного та розумового розвитку. Значну цінність у цьому має гра, оскільки кожен індивід починає своє самостійне долучення до суспільства через «гру в людину» [20].

Варто зауважити, що цей вид емпатії присутній виключно людині та відіграє важливу роль у побудові системи правил, законів, оскільки мотивує індивіда до проявлення поваги, любові до ближнього. Проте об'єднуючою силою аспектів натуральної та особистісно-сміслової емпатії постає її третій вид – трансфінітна.

Значний поштовх до вивчення взаємодії трьох згаданих видів було здійснено через теорію активності англійських психологів К. Сміта та М. Аптера, які стверджували про наявність у людині двох альтернативних систем, що діють як катализатори емпатійності. Згідно з цією теорією, прагнення до пізнання, альтруїзму, професійного розвитку та багатьох інших важливих процесів, базується на основі активації суб'єкта. При системі уникнення суб'єкт перебуває в зоні комфорту, тому переживає дуже радісний час, але в момент найбільшої активації – з точністю до навпаки. У контексті цього твердження цікавим є факт, що людина бажає переживати приємність і водночас прагне до активації самовираження чи самоствердження. У зв'язку із цим з'являється логічне запитання: а що є фундаментальним в системі пошуку активації? Автори теорії пропонують звернутися до культурологічних чинників, зокрема ціннісної системи, світоглядних переконань [18].

Напрацювання зарубіжних психологів дозволили поглянути на емпатію не лише з фізіологічної позиції, а як на результат знайденої пошукової системи активності та реакції на просоціальні духовні феномени. Це мотивує особистість до творення суспільного блага, втілення позитивних духовних принципів у матеріальному світі. Варто зазначити, що, незважаючи на просоціальність, також є і асоціальний характер, який теж має початки в цінностях і поглядах. Внаслідок цього в реальному житті людина може володіти двома якостями: трансфінітною емпатією чи, в гіршому випадку, крайнім егоцентризмом, аморальністю, садизмом [67].

Особистість, яка схильна до трансфінітної емпатії, роблячи добрі справи, суб'єктивно усвідомлює це не просто як акт великої послуги, героїчного вчинку, але як необхідність у повсякденному житті. Той, хто постійно практикує трансфінітну емпатію, розуміє її не крізь призму самозречення, самоприниження, але як пошук себе в іншому. Для нього світоглядні переконання стають не законом, що потребує пильності і дотримання, але установкою та необхідністю існування в суспільстві. Недаремно вважається, що за умови цього виду емпатії, людина добровільно залишає власну «Я-концепцію» і долучається до процесу духовного злиття рівнів «Я і Ти» стосунків. У цей спосіб зароджується бажання до самопожертви, любові «агапе», проникнення в надчуттєвий світ іншого і пережиття його рис, як особистих.

Сучасна психологія активно розвиває свої дослідження в напрямку розуміння механізмів складної системи роботи духовних аспектів та надчуттєвого проникнення індивідів у життя один одного.

Емпатія є структурним елементом значно більших систем «людина-природа», «людина-суспільство», де знаходить своє чітке відображення у сфері відносин. Психологічний зв'язок особистості з навколишнім світом дозволяє, згідно думки В. М. Мясичева, виділити три підсистеми (або класи) відносин. Найперше з собою, ближніми, предметами та явищами об'єктивної дійсності. Зважаючи на факт, що фундаментальним елементом емпатійності є спрямованість на певний об'єкт чи суб'єкт, то зрозумілим стає підхід до існування емпатії лише

за умови безпосереднього сприймання їх властивостей. Однак не завжди носій цих властивостей ними володіє, в такому випадку не є виключенням навіть проектування і відображення самим суб'єктом тих особливостей, що повинні бути притаманні носію. Яскраво цей елемент прослідковується у працях письменників, філософів, акторів тощо [30].

Відштовхуючись від історії розвитку досліджень психології емпатії, різних підходів до її опису, було запропоновано виділити кілька класифікацій на основі наявних особливостей. Оскільки наукова робота містить обмеження з метою висвітлення її завдань, то буде розглянуто лише найбільш близькі до теми наукової роботи.

Г. Барред-Ленард, зарубіжний вчений, вивчаючи емпатію, запропонував модель для пояснення самого процесу функціонування емпатії. Він виділив у ньому п'ять ключових фаз:

- фаза емпатійного резонансу;
- фаза прояву емпатійного розуміння;
- фаза сприйняття емпатійного ставлення тим, на кого вона була спрямована;
- фаза зворотнього зв'язку [18].

Дж. Дайх у своїй роботі, яка присвячена аналізу психологічних особливостей людей-садистів дав такий перелік функцій емпатії:

- комунікативна;
- регулятивна;
- захисна;
- соціально-перцептивна [1];

Залежно від того, як відбувається психічне відображення дійсності індивідом, розрізняють ідентичні трьом видам емпатії рівні відносин:

- елементарні емпатійні, які формуються під впливом вроджених біологічних схильностей до співпереживання, ласки, турботи;
- особистісно-сміслові, що базуються на співчутті, внутрішньому сприйнятті або відторгненні;

- трансцендентні емпатійні відносини, що обумовлені духовним з'єднанням із іншою людиною завдяки світоглядним принципам, цінностям, яких притримується індивід.

Щоб краще зрозуміти цю класифікацію, Л. П. Журавльова наводить приклад із роману Л. М. Толстова. Після смерті князя Андрія Болконського, персонажа роману, інші дійові особи відчували всі згадані види стосунків. Наприклад, графиня і Соня, плачучи через сумну ситуацію, проявляли співчуття до Наталки (особистісно-сміслові відносини). Старий граф співпереживав та міркував про те, що зовсім скоро доведеться зустрітися з подібним випадком у його родині, але тільки по стосовно себе (елементарні емпатійні відносини). Трансфінітна емпатія заповнила свідомість княжної Марії, яка глибоко замислилася про потойбічний світ, сенс існування на Землі, цінність життя. [46].

О. Орищенко у своїх напрацюваннях через диференційно-психологічний аналіз пропонує інший варіант структури емпатії по рівнях [32]. Учений виділив три ключові рівні цієї властивості особистості:

- формально-динамічний, представлений динамічністю у виникненні та протіканні емпатії;
- змістовний, що розуміє у собі вибір простору для емпатійних переживань;
- імперативний, який відображає особисті уявлення про соціокультурні принципи вияву співчуття, співпереживання.

У залежності від функціонування процесу виявлення емпатії виокремлюють дев'ять сходинок емпатійних відносин:

- нульовий етап, який свідчить про замороження відчуттів в емпатогенній ситуації, відсутність установки, що допоможе перейнятися досвідом співрозмовника, створює стан непорозуміння в людині щодо внутрішнього світу іншого;
- індиферентні емпатійні відносини. Це рівень оціночних суджень, аналізу емпатогенного випадку, звернення своєї уваги, але без емоційного зараження та прояву співчуття, співпереживання тощо;

- егоцентричні емпатійні відносини. На цій сходинці суб'єкт стосовно об'єкта емпатії робить рішення, базуючись на егоцентричних мотивах;
- суб'єктоцентричні емпатійні відносини. Цей погляд на ситуацію звернений до особистої моральної рефлексії крізь призму власних переконань. Він найчастіше виражається у вигляді співраді, співчуття, порівняння себе з кимось в конкретній ситуації;
- дієві емпатійні відносини. Вони допомагають активізувати емоційне зараження, здійснити рефлексію на почуте та виражаються у сприйнятті або протидії. Так звані активні емпатійні відносини та пасивні;
- суб'єктні дієві емпатійні відносини. Ця сходинка відносин утворюється на основі когнітивної та емоційної децентрації і виражається в зовнішньому світі на поведінковому рівні. Головними стимулами цієї поведінки є моральні принципи, переконання й особисті якості того, хто емпатує;
- діалогічні емпатійні відносини. Для них характерна особливість надвідчуття особистості, ставлення до співрозмовника як до «Ти»;
- дієві трансцендентні відносини проявляються у формі зараження емоціями іншого, зверненні до альтруїзму, готовності до героїзму задля когось, і в протилежному напрямку – садизму, коли воля людини стає підпорядкована іншому, перетворююється у безпомічний об'єкт, на ґрунті чого можуть реалізовуватися маніпулятивні наміри [18].

Згідно того, як людина сприймає об'єкт на який направлена її увага, мислення, виокремлюють кілька видів емпатії:

- реальна, що виникає на основі сприймання речей, ситуацій, які існують у реальному просторі;
- віртуальна – вид емпатії, що по-особливому представлений у творах письменників, комп'ютерних іграх, мультфільмах, фільмах. Він вимагає звернення до розуміння закономірностей емоційного переживання за умови перебування у схожій, але реальній ситуації, а також активного використання уяви особистості. Віртуальна емпатія дуже цінується працівниками

театрального мистецтва. К. С. Станіславський стверджував, що учні, які мають талант до глибоких переживань є золотим банком театру. Оскільки актори, які налаштовані на переймання емоцій, копіювання поведінки реального об'єкту, завойовують велику аудиторію, запалюють бажання переглядати театральні вистави [44];

- інтерсуб'єктивна емпатія звернена до сфери парапсихології. Відносини, які розвиваються, стосуються фантастичного світу, вигаданої реальності, що не може повторитися у реальному житті суб'єкта.

В якості ознак параметрів, що допомагають визначити емпатійну спрямованість емпата виокремлюють одинадцять показників:

- емпатія стосовно членів сім'ї, родичів, друзів;
- емпатія, що зорієнтована на більш широке коло спілкування;
- емпатія, яка спрямована на представників різних напрямків мистецтва (музикантів, акторів, художників тощо);
- емпатія до жителів фауни;
- емпатія до рослинного світу;
- емпатія до ситуацій минулого;
- емпатія до подій майбутнього;
- цілісний показник емпатійної направленості.

Звичайно, потрібно згадати більш класичний поділ емпатії в її структурі. Згідно з напрацюваннями П. Симонова, емпатію, в залежності від особливостей її вияву, можна поділити на види: емоційну, когнітивну та предикативну. Емоційна базується на копіюванні, наслідуванні та проєкціях афективних і моторних проєкцій іншої особистості. В основі когнітивної емпатії покладені мисленнєві процеси, інтелектуальні здатності людини. Предикативна емпатія стосується причинно-наслідкового зв'язку, передбачень, прогнозування, припущень про афективні реакції іншого у певній ситуації [42].

Є.А. Троїцька, зробивши вивчення наукових доробків вітчизняних та зарубіжних вчених, стверджує, що мова про емпатію у них насправді розгортається

у руслі опису особливостей видів, які взаємозалежні між собою. Зокрема, якщо досліджувати емоційний вид емпатії, то його варто тлумачити як емоційну рефлексію на ситуацію, що виникає в результаті перших пізнавальних кроків, когнітивної емпатії. І.М. Юсупов має схожу позицію. На його думку, два види емпатії активно взаємодіють між собою за нестачі інформації про об'єкт, що може розгортатися при емоційному зараженні або більш свідомому форматі (рефлексивних суджень).

Майже ідентичний поділ у структурі емпатії виділяє В.В. Бойко. Науковець пропонує виокремлювати наступні канали емпатії: раціональний, емоційний та інтуїтивний. Перший канал реалізується шляхом оперування отриманою інформацією, аналітикою, судженнями про ситуацію іншої особистості. Згідно з теорією, саме цей канал привідкриває «шлюзи» до розвитку наступних. Емоційний канал здійснюється завдяки емоційному відчуттю переживань. Якщо раціональний канал забезпечує розуміння, то емоційний сприяє налаштуванню до співрозмовника, формуванню поведінки. Останній, інтуїтивний канал, реалізується через працю з інформацією на рівні припущень та здогадування [5].

Отже, дослідженню особливостей структури емпатії та її генези присвячено немало наукових доробків вітчизняних і зарубіжних вчених. Найчастіше вивчення розгортаються у трьох ключових напрямках: когнітивному, емоційному та інтуїтивному. На емоційному рівні доречно згадати про тварин, які теж здатні до емпатування, адже володіють елементами натуральної емпатії. Проте рівень пізнання, аналітики, судження, усвідомлення (когнітивний вид емпатії) та інтуїції (інтуїтивна емпатія) – це виключно прерогатива людини. У всіх напрацюваннях емпатію тлумачать, як динамічну властивість людини з широким спектром об'єктів, на які вона спрямовується. Із запропонованих характеристик і класифікацій стає очевидним, що емпатія має не лише біологічну природу, але й культурну, соціальну та духовну.

1.3. Емпатія як професійно важлива якість психолога

До питання важливості емпатії у професійному житті психолога зверталися різні вчені. Зокрема Н.М. Дуднік, Л.М. Кобильник, М.О. Коць, О.В. Літвінова, О.О. Міненко, Н.І. Пов'якель, О.Л. Туриніна тощо [50]. Зазвичай у їхніх напрацюваннях емпатія розглядається, як властивість людини, що підтримує функціонування відносин у суспільстві та сприяє сприйняттю іншої особистості. У дослідженнях психологічно зрілої людини Г. Олпорт пропонує виокремити кілька критеріїв, де елементи емпатії займають важливу роль, а саме:

- зріла особистість володіє широкими межами власного «Я»;
- здатна до прояву приємних емоцій стосовно оточення;
- спокійна, має розвинене самосприйняття та почуття гумору;
- володіє глибоким самопізнанням;
- сформувала цілісну систему поглядів, що зорієнтовують її в житті [77].

У контексті самоактуалізації А. Маслоу теж опосередковано торкався впливу емпатії на професійну діяльність людини і досягнення вершин власного потенціалу [14]. Науковець виділив 15 ключових характеристик, що сприяють самоактуалізації особистості. Згадаємо деякі:

- сприйняття себе, інших та природи;
- об'єктивне, ефективне прийняття реальної інформації;
- зосередженість на конкретній проблемі (життєвій місії, цілі, роботі);
- здатність до глибоких почуттів, таких як кохання, краса;
- пориви творчості, переживання інсайтів;
- зорієнтованість на суспільство, що виражається в альтруїзмі, співчутті до тих, хто страждає від хвороби, фінансових бід тощо;
- присутність високих міжособистісних стосунків [18].

Згадана класифікація вкотре підкреслює цінність емпатії у процесі психологічної зрілості особистості, її вагому роль у визначенні життєвої

спрямованості, самоактуалізації, побудові взаємостосунків із суспільством та розуміння власного потенціалу.

Важливість емпатії у сфері бізнесу підтверджується рядом соціологічних опитувань. Відповідно до звіту дослідження за 2017 рік, що було проведено завдяки опитуванню 2000 працівників і лідерів різноманітних компаній у сфері управління людськими ресурсами, емпатія має значний вплив на продуктивність праці, відданість та залученість персоналу до робочого процесу [66]. Нижче наведені деякі, особливо вражаючі дані зі звіту:

- 77% робітників були б готові працювати більше годин на робочому місці замість скороченого дня з низьким рівнем емпатії у колективі. Понад 60 відсотків персоналу компаній прийняли б скорочену зарплату за умови, що рівень емпатії буде вищим.
- 92% працівників зазначають, що співчуття на робочому місці є головним фактором утримання співробітників тієї організації, де вони заробляють кошти.
- 80% міленіалів зазначили, що готові залишити свою нинішню роботу, якщо їх офіс стане менш емпатійним; 66% бейбі-бумерів також поділяли ці настрої.

У звіті також зазначено, що лише 49% працівників США оцінюють їх організації як такі, де присутня атмосфера емпатії. 85% вважають, що співчуття та сприйняття інших є недооціненими американським бізнесом. Зважаючи на отримані результати, можна говорити про те, що емпатія є ключовою професійною складовою, яка забезпечує позитивну віддачу зі сторони персоналу, а також підтримує компанію на вершині успіху, якщо та була створена з перспективою на довгий термін розвитку.

Згідно з напрацюваннями Б. Пармар, що висвітлені в інформаційному джерелі Harvard Business Review, показано, що попри технологічну спрямованість роботи мегакомпаній світу, загальний рівень емпатії там залишається на високій позиції. Присутність цього аспекту в організації забезпечує стрімкий ріст продажу продуктів виробництва та суми доходу на одного працівника. Відповідно до

індексу емпатії (Empathy Index) за 2016 рік, який формується на основі вивчення емпатійного середовища компаній, зацікавленості працівників та вирішенню конфліктів, було визначено, що топ-5 кращими організаціями відповідно до вибірки є Facebook, Alhabet (Google), LinkedIn, Netflix та Unilever [83].

Враховуючи цінність емпатії, як складової психології людини, дедалі частіше переглядається етика праці та бачення успішного бізнесу, оскільки результати свідчать про співвідношення рівня емпатії зі зростанням, продуктивністю та прибутками організацій. Соціальна мережа Facebook, лідер у списку найбільш емпатійних організацій, дозволила своїм працівникам самостійно вибирати час початку та зупинки робочого дня. Завдяки програмному додатку flextime працівники мають можливість узгодити робочий час зі своїм способом життя, що, на думку співробітників Facebook, призводить до більшої гнучкості та продуктивності. Щодо другого лідера у списку кращих Alhabit (Google), то основна увага політики покращення атмосфери в колективі організації зосереджена на формуванні якісної системи охорони праці та піклування про сім'ї працівників. Щороку співробітниця, які є мамами, отримують до вісімнадцяти тижнів оплачуваної відпустки, тати отримують шість. Для того, щоб подбати про інших членів родини, компанія виділяє кошти для дітей-немовлят із ціллю покриття витрат на їжу та засоби особистої гігієни [65].

Враховуючи цю інформацію, можна ствердно погодитися, що висвітлених результатів дослідження емпатії у царині лідерства та бізнесу є чимало. Доречно згадати рефлексії Т. Гаврилової про це, яка, осмислюючи наукові доробки зарубіжних вивчень емпатії, підкреслила дві ключові функції: 1) емпатія є детермінантою поведінки, має зв'язок з альтруїзмом людини (Е. Рібо, Т. Ліппс); 2) емпатія – це специфічна емоційна форма пізнання, об'єктом якої є людина (М. Шелер, К. Роджерс) [13].

Звернення до культивування культури емпатійних відносин у провідних організацій призводить до таких наслідків: вищий рівень продуктивності праці, швидке вирішення конфліктів, скорочення випадків групових конфліктів, інтеграція додаткових перспектив у рішення та проекти, можливість швидше

приймати групові рішення, ширший розподіл ролей та обов'язків у групі, більш змістовні дискусії, зниження тривожності серед членів організацій тощо .

У працях Е. П. Ільїна емпатія тлумачиться як властивість, яка приводить до актуалізації почуттів теплоти, захисту, довіри, відкритості в робочому колективі. А. А. Бодалева і Т. Р. Каштанова наголошують, що високий рівень емпатії викликає зацікавленість у об'єкті емпатії і формує страх виявити образу до інших. Автори вкотре наголошують на зв'язку емпатії з моральним законом, тобто совістю, що, безумовно, має позитивну професійну складову [22].

Людині з високим рівнем емпатії значно легше адаптуватися до широких соціальних груп, увійти до нового робочого колективу, знайти спільну мову з працівниками різних вікових категорій. Через це можемо зрозуміти, що емпатія – це властивість людини, яка цінується не лише сімейним колом чи близькими людьми, але й у налаштуванні контактів, передбаченню мотивів, переконанні співпрацівників і успішної кооперації робочого персоналу.

Емпатія вважається невід'ємною частиною психотерапії, оскільки для ефективної роботи будь-якої терапевтичної тактики необхідно впевнити людину, яка залучена в процес, що її розуміють. Щоб здійснювати спілкування з клієнтом психолог чи психотерапевт повинен усвідомлювати, крім звичайного факту говоріння ще те, як подається інформація та як передавати її розуміння у відповідь. Фахівці зі сфери психології, що володіють високим рівнем емпатії, можуть допомогти клієнту глибше зануритися у свій минулий досвід і отримати краще розуміння ситуації, емоцій, які є зараз.

Р. Каркгуф, вивчаючи важливість сприйняття та співпереживання психотерапевта стосовно клієнтів, пропонує виокремити 5 рівнів емпатії, які можуть проявлятися під час консультації:

- нульовий, коли терапевт реагує таким чином, щоб ігнорувати повідомлення людини, яка звернулася за допомогою;

- елементарний, що відображається у спробах сприйняти повідомлення і відповісти на нього, однак без почуття відповідальності за вирішення питання;
- третій рівень характеризується спрямованістю на слухання, допомогу, але без прояву глибокої емпатії.
- четвертий рівень свідчить про налаштованість терапевта до аналізу ситуації, використання власних знань із ціллю повного усвідомлення, передбачення того, що має на увазі клієнт;
- п'ятий рівень – це розуміння інформації, яку хотіла донести людина і влучне подальше розширення її думок, щира підтримка [70].

У сучасній когнітивно-поведінковій терапії достатньо коротко, але влучно, навів визначення поняттю емпатія Дж. Іган. Емпатія, за його словами, це здатність розуміти і проникати у внутрішній світ іншої людини з ціллю пізнати його, а пізніше їй це передати. На думку К. Роджерса, в межах клієнтоцентрованої психотерапії емпатія допомагає фахівцю сприймати внутрішні почуття індивіда зі збереженням смислу та емоції, що закріплена за ними. Ніби стаєш на місце іншого, мислиш його категоріями, переживаєш ті хвилювання, радості, однак не втрачаєш самого розуміння «ніби». На думку вченого, емпатійний психотерапевт чітко зосереджується на ключових причинах ситуації клієнта та допомагає йому особисто сфокусуватися, щоб докласти зусилля у контролі або поступового вирішення ситуації. К. Роджерс наголошує на вагомому чиннику успішної роботи психотерапевта, що стосується повідомлення клієнта про власну позицію та думки про ситуацію з ціллю переконання в істинності, перевірки адекватності стану та переживань особистості [21].

Одне з американських опитувань клієнтів психотерапії виявило, що емпатію вважають «невід'ємною частиною особистих і професійних стосунків, які вони мали зі своїм психотерапевтом», а співпереживання фахівця, до якого вони зверталися, було запорукою продуктивності зустрічей. До переваг більш

емпатійних психотерапевтів було віднесено вищий рівень довіри, почуття щастя та захищеності.

Подібні дослідження продовжують набувати популярності, оскільки попри швидкий науково-технічний прогрес потреба у стосунках «людина-людина» залишається великою. Наукову зацікавленість становлять результати, що засвідчили про значний вплив емпатійної поведінки психолога на зменшення рівня вживання спиртних напоїв у клієнтів і навпаки, стрімкого збільшення у разі відсутності співпереживання та підтримки інших.

Згідно з думкою зарубіжних науковців П. МакФарлена, Т. Андерсона, А. МакКлінтока, оскільки емпатія займає важливе місце у здійсненні професійних обов'язків психолога, то потрібно активно наголошувати на практичних сходинках до її покращення. Основними поміж них є: не перебивати клієнта під час висловлення особистого досвіду, не нехтувати переконаннями людини, не засуджувати її погляди і взагалі не надто багато говорити [75].

Дослідження М. Ламберта та Д. Барлі показують, що понад тридцять відсотків результатів у контексті проведення консультування з клієнтом формуються під впливом факторів, які, у свою чергу, визначаються терапевтичними підходами. Ці фактори включають такі аспекти: думки про терапевта, налаштування клієнта до побудови стосунків та виражені фахівцем умови, емпатію, дружність та конгруентність [73].

Хоча емпатія є фасилітативною умовою терапії, вона також постає важливою частиною терапевтичного альянсу. Завдяки терапевтичному альянсу будуються передбачення результатів, їхньої якості, узгоджуються між психотерапевтом та клієнтом цілі терапії, співпраця над конкретними завданнями, які потрібно досягти, і розподіл афективних зв'язків. Емпатійне ставлення дозволяє терапевту реагувати таким чином, щоб сформувати довіру клієнта, його готовність розкривати інформацію під час робочої частини терапевтичних відносин.

Емпатія важлива не лише для одержувача допомоги, але й емпата теж. Одне з проведених зарубіжних досліджень підтвердило взаємозв'язок між високим рівнем емпатії фахівців у сфері охорони здоров'я, тобто медичними працівниками,

та низьким професійним вигоранням. На жаль, вивчення емпатії у розрізі професійного вигорання психологів не містить великого обсягу інформації. Однак наявні наукові доробки свідчать, що чим більше фахівець заражений емоцією та досвідом клієнта, тим менший рівень втоми та вигорання простежується протягом виконання покладених обов'язків. Цей аспект можна пояснити у руслі мотивації фахівця, його зацікавленості та бачення вагомості своєї роботи. Австралійський вчений, психолог Адам Герасі, досліджуючи тематику впливу емпатії особистості на досягнення цілі, зазначив: «Я не завжди буду казково емпатійним, але якщо я не спонукав себе до співчуття під час першого консультування з людиною, то наступна зустріч без виявлення емпатії буде дуже гіркою. Але, коли я добре розпочав свої перші взаємодії з клієнтом і сформував належний взаємозв'язок, можливо, при виникненні наступних ситуації, де я не такий емпатійний, як мав би бути, все рівно відносини залишаються міцними» [68].

Кожній особистості притаманні її цінності, культурні розуміння та перспективи, що роблять її унікальною. Емпатія є ключовим елементом злагожденості цих відмінностей. Її діяльність полягає у наступних аспектах:

- Покращення комунікативних здібностей. Працівник, втілюючи теорію емпатійного ставлення на практиці, здатний підібрати відповідний тон голосу або мову тіла, замінити словниковий запас та застосувати доречні жаргонізми. Якщо є можливість і потреба, то він використовує знання іноземної мови під час спілкування з колегами або клієнтами по роботі, чия рідна мова відрізняється від його. Не менш цінним у покращенні спілкування є практика активного слухання. Цей емпатійний підхід дозволяє уважно зосередитись на потребах людини, щоб повністю і правильно зрозуміти її почуття та запит. Психологи можуть показати, що вони співчують своєму клієнту, підбираючи мову тіла клієнта та відображаючи його словесний стиль, а ще надавши дозвіл клієнту говорити в такий спосіб, щоб він відчув, що його справді слухають [92].

- Зміцнення робочих відносин. Здатність до виявлення емпатії — це запорука подальшого професійного розвитку. Особливо, коли сфера діяльності пов'язана зі співпрацею у команді. Науково-технічний прогрес зміг спростити виконання багатьох робочих обов'язків, але головний із них, комунікація з робітниками, є незамінним. Завдяки зверненню до емпатії, працівник, лідер, може сприяти вирішенню життєвих труднощів, дізнаватися більше вподобання колег. Емпатійне налаштування у команді сприяє успіху її членів, досягненню поставлених цілей.

- Підсилення творчого мислення. Сприймання порад, зауважень на робочому місці мотивує працівників до розробки більш креативних рішень у виконанні професійних обов'язків. Інформація, що базується на інших поглядах та конструктивній критиці, стверджує про важливість розвитку, а тому мотивує до задоволення цієї потреби. Відкритість до нового допомагає визначити виклики та можливості, про які раніше не думали, і бути більш охочим експериментувати з рішеннями.

- Збільшення можливостей продажу та інвестицій, якщо людина задіяна у цій сфері. Емпатія на робочому місці допомагає краще зрозуміти мотивацію поточних і майбутніх зацікавлених сторін, клієнтів та інвесторів. Саме завдяки їй застосуванню, працівник може дізнатися про потреби інвестора або клієнта, його рівень знань, бажань; вчасно зреагувати на виклики через сферу надання послуг.

- Покращення обслуговування клієнтів. Сприйняття інших, як ознака емпатії, покращує навички обслуговування клієнтів, оскільки дозволяє передбачити їх запити, а також продемонструвати цінність людини в тому напрямку роботи, де задіяний працівник.

- Вплив на співбесіду. Під час спілкування з потенційним роботодавцем, який шукає кандидата відповідного до конкретних потреб, рівень емпатії стає позитивним поштовхом до отримання роботи. Емпатичний жест, який демонструє розуміння цінності пропонованої посади, особливо стосовно роботодавця, збільшує шанси отримати робоче місце [92].

Проте у контексті тематики цього підрозділу варто згадати і про іншу сторону емпатії, більш негативну, але передбачувану в поведінці людини. Результати деяких досліджень демонструють, що є категорія людей, які після зараження негативними життєвими подіями та хвилюваннями інших, можуть відчувати більші наслідки, ніж ті, що безпосередньо постраждали. Вартість цієї турботи свідчить про те, що занадто багато співпереживання іноді призводить до психологічних проблем. Згідно з дослідженням, що проводилося у 2013 році, жінки з високим рівнем емпатії, які побачили в соціальних мережах страждання близького друга або члена сім'ї, коли його госпіталізували, понизили у посаді на роботі, зазнали в середньому на 5-14% вищий рівень стресу, ніж інші жінки. Чоловіки з високим рівнем емпатії, які спостерігали за другом або членом сім'ї, якого понизили в посаді чи звинуватили у злочині, переживали стрес на 9-15% вище, ніж інші чоловіки [70].

З цих причин вчені рекомендують звернутися до режиму самозбереження психологічного стану через встановлення чітких емоційних меж, що допоможе запобігти негативним наслідкам, які породжуються проблемними ситуаціями інших людей та впливають на психічне здоров'я емпата.

Отже, після опрацьованих наукових джерел можна ствердно погодитися з науковцями про важливість емпатії як професійної складової людської діяльності. З представлених результатів досліджень спостерігаємо її цінність під час виконання обов'язків, що має не лише індивідуальний характер у відносинах керівник-працівник, але й загальний, тобто на рівні бізнес-компанії та споживачів продукції. Емпатія є запорукою успішного початку роботи психолога та психотерапевта під час консультування, допомагає клієнту відчувати небайдужість інших до його проблем. Високий рівень цієї властивості у працівника сприяє його професійному розвитку, швидкій адаптації та сповільнює процес професійного вигорання.

Висновки до розділу 1

Наукові доробки, що присвячені теоретико-методологічні основи дослідження емпатії психологів містять низку наукових фактів, що підкріплених досліджень та свідчать про цінність цієї якості людини і психолога зокрема. Її вивчення здійснюється через низку методик і методичних прийомів, які не мають чітко сформульованих критеріїв, а тому досі залишається розрізненим, суперечливим та характеризується наявністю низки позицій щодо тлумачень, теоретичних підходів. Враховуючи це вкотре варто погодитися з аргументованими тлумаченнями поняття «емпатія» когнітивного, емоційного, інтуїтивного напрямку. Вважаємо, що цілісне визначення можна побудувати на думці Дж. Ігана та Е.П. Ільїна і виразити в такий спосіб: «емпатія – це здатність розуміти і інтуїтивно проникати у внутрішній світ іншого з ціллю пізнати його, а пізніше на емоційному рівні передати йому це».

Узагальнений погляд на стан вивчення дозволяє говорити про три ключові функції: розкриття та засвоєння моральних принципів, естетичних норм, сприйняття власного «Я»; гуманізацію людини, формування альтруїстичного стилю поведінки та регулятивну функцію, що стримує прояв негативних емоцій, агресію особистості. Згідно з критеріями розвитку емпатії, її найвищим показником формації є духовні цінності, виражені не з почуття примусу, але самопожертви, відданості, посвяти, що, звичайно, становить ще більшу вагу подальших досліджень цієї теми.

Цінність емпатії також підтверджена низкою досліджень в інших сферах життєдіяльності таких організацій, як Facebook, Alhabet (Google), LinkedIn, Netflix та Unilever тощо [83].

Емпатія, як професійно важлива якість допомагає психологам у покращенні комунікативних здібностей під час консультивання, вміння правильно підібрати пораду на запит. Раціональний канал емпатії впливає на логічне, послідовне мислення, самопізнання. Також емпатії відіграє вагому роль у хорошому почутті гумору, зосередженості на проблемі співбесідника.

З'ясовано, що рівень високої емпатійності має і деструктивний аспект. Він виникає у процесі тривалого хвилювання, що викликане зараженням негативною

ситуацією іншого, та розмиття особистісних кордонів. Тому в сьогоднішній попри активне вивчення емпатії, де головними її особливостями постає сприйняття позиції, відчуття симпатії, раціональне осмислення ситуації іншого, психологам доречним буде нагадування про часові, соціальні та особистісні кордони під час спілкування з клієнтом.

РОЗДІЛ II

РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ В РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Психологічні аспекти релігійності та релігійного світогляду

Зацікавленість до цієї теми у ХХ столітті були викликані зі сторони соціології. Тут варто згадати наукові доробки М. Вебера, зокрема працю «Протестантська етика і дух капіталізму», де він зміг описати кілька психологічних відмінностей між носіями однієї релігії – християнства, але різних його течій. Особливу увагу М. Вебер приділив вивченню професійної етики протестантизму, а саме аскетизму пуритан і концепції Лютера про покликання як того фактору, який забезпечив інтенсивну раціоналізацію господарського та політичного життя західного суспільства. Автор демонструє різницю між протестантським та католицьким доктринальними підходами до праці. На рівні економічно-політичного простору науковець помітив, що групи релігійних людей, що об'єднані ідеєю пуританського аскетизму, а саме анабаптистські громади (баптисти, квакери, меноніти) й кальвіністи, методисти, пієтисти активно будують своє віровчення на принципі досягнення економічного блага, вбачаючи у цьому елементи етичної та духовної значимості. Це ставлення до життя не було виражене самоціллю саме по собі. Однак великою мірою зображене, як закономірний результат інших доктрин віри, які мотивували до планування, працелюбства, відповідальності, якості продукту та самовіддачі у прагненні світських благ, і в результаті стали поштовхом до становлення капіталізму.

Вивчення релігійного світогляду є новою проблемою у сучасній, вітчизняній психології. У цій тематиці варто згадати напрацювання В. Москальця стосовно релігійної віри як антисуїцидального чинника; Н. Савелюк, яка визначила типи релігійної дискурсивності особистості; І. Соколовську, яка описала інваріанти релігійної ідентичності молоді; І. Буланову та її підхід до типології релігійних звернень особистості; І. Богдановську та її визначення про смислову організацію релігійного досвіду.

Релігія є складною системою духовної діяльності суспільства. Вона займає провідне місце у формуванні цінностей, сприйняття навколишнього світу, соціальної приналежності, розуміння сутності та сенсу життя людини. Релігія має власну структуру та історію існування. Більшість інформації, яка відома сучасності, про моральні, культурні, соціальні та психологічні аспекти історії минулих поколінь збереглась завдяки релігійним текстам, віруванням, культам і традиціям. Згідно з загальною декларацією прав людини, статтею 18, кожна особистість має право на свободу думки, совісті та віросповідання. Це право означає вільну можливість обирати, змінювати, сповідувати свої переконання і релігійні погляди одноосібно або прилюдно через участь у навчанні, відвідуванні культових споруд, богослужінні або виконанні певних ритуальних обрядів. Комітет ООН з прав людини зазначає, що вона постає «далекосяжною та глибокою», тобто «охоплює свободу думки з усіх питань, власні переконання і відданість релігії, що свобода совісті повинна дорівнювати релігії та переконанням і захисту теїстичних, неатеїстичних та атеїстичних переконань, а також праву не сповідувати жодної релігії або переконань» [19].

Філософи та науковці різних епох намагалися дати визначення ролі та функції релігії. Було запропоновано кілька підходів до розгляду цього питання: діалектико-матеріалістичний, об'єктивно-ідеалістичний і суб'єктивно-ідеалістичний. У цій царині варто згадати цінні напрацювання Б. Спінози, Г. Гегеля, Д. Юма, І. Канта, Л. Феєрбаха, О. Конта, Ф. Шлейєрмахера. Релігія як механізм та рушій розвитку суспільних, національних настроїв, була об'єктом дослідження таких науковців, як В. Гараджі, Д. Гудінг, Дж. Леннокс, М. Вебер, М. Пісманик, М. Яблокова, О. Сухов, Т. Гоббс, Ж. Меньє та інші. Українське крило науковців теж зробило значний вклад у дослідження цієї тематики. Початки приєднання до глибокого вивчення основ релігії в Україні припадають на ХІХ століття та відображені у філософських та історичних доробках І. Франка, М. Грушевського, М. Драгоманова, О. Потебні, П. Юркевича. Проте більш загальне звернення до пояснення релігійного феномену в житті українців було здійснено відомим філософом Г. Сковородою. Сучасні вітчизняні психологи та релігієзнавці

не менш активно розглядають актуальні питання релігії і релігійності, зокрема А. Колодний, А. Річинський, Б. Любовик, В. Москалець, Л. Филипович, М. Бабій, М. Савчин, О. Матласевич, С. Филипчук тощо.

На думку Л. Митрохіна, потрібно виокремлювати щонайменше дві причини, які спричиняють зацікавлення в дослідженні релігії з різних галузей науки:

- відсутність розуміння її специфіки, соціальних функцій та механізму дій без звернення до засад релігійної віри, поведінки та культу.
- у релігії закладений багатовіковий психологічно-моральний досвід людства, що відображає причинно-наслідковий зв'язок багатьох факторів життя. Не випадково актуальність дослідження взаємозв'язку релігії та психології є дуже високою. Зарубіжний вчений, клінічний психолог Дж. Піттерсон у своїй праці «12 правил життя» детально обґрунтовує першочергову роль релігії у формації світогляду народів світу, їх системи правил і переконань [17].

Термін «релігія» походить із латині та дослівно тлумачиться у кількох напрямках. Згідно з поширеною християнською традицією, його варто сприймати подібно до мислителя Лактанція, в контексті латинського слова «religio», що означає «в'язати, прив'язувати щось або когось до чогось». Стає очевидним, що людина потребує зв'язку з Богом, духовних стосунків із Ним. Грецький філософ Цицерон пропонує інше визначення терміну, відштовхуючись від латинського слова «relegere», яке означає «обдумувати, йти назад, повертатися до минулого». Українські словники сучасності використовують слово «religio» та дають тлумачення «набожність, предмет культу, святиня», або ще «богошанування, совісне ставлення до чогось священного» [31].

Протягом історичного розвитку було сформовано кілька концепцій феномену релігії, які з різних сторін розширюють межі знання про її сутність і роль. До них належить теологічна, філософська, біологічна, соціальна, психологічна та етнологічна концепції. Деякі з них дозволяють подивитися на цінність релігії з

середини її вчення про Бога, людину, суспільство. Зокрема теологічна концепція, бо інші спрямовані на зовнішнє споглядання, аналіз діяльності і поведінки. Сьогодні піддаються критиці деякі наукові видання, які підтримували філософські ідеї марксизму та активно популяризували негативне значення релігії у житті. Можна згадати відомий радянський вислів «релігія є опіумом народу». Активна хвиля обурення та критики релігії розпочалася з німецької філософської думки. Зокрема Л. Фейєрбах прикладав зусилля, щоб «убити» Бога, оскільки вважав Його фантазією досконалих і незадоволених прагнень суспільства. Для Ф. Ніцше християнство набуло статус ворога, що нівечить психіку людини через проповідь «моралі слабких» та «здорову» волю до панування, а тому мислитель вдався до публічного оголошення війни проти християнських ідей. Батько-ідеолог комунізму К. Маркс став на бік руйнування думки про Бога, Який є лише ілюзією допомоги в часи безсилля особистості перед природними явищами, на його думку. З. Фрейд прирівнював віру в Бога до «колективного неврозу», що заважає жити, забороняє сексуальним бажанням реалізуватися в повній мірі, стримує творчий потенціал людського розуму [48].

Руйнація усталеної системи духовних цінностей, які були середовищем виховання деяких поколінь через передачу інформації про любов, повагу, терпимість, спровокувала Е. Фромма слідом за «смертю Бога» сказати про найжахливішу проблему ХХ століття – «смерть» людини. Звичайно, що мова йде не про фізичне настання смерті, але аморальність, духовну деградацію, екзистенційну кризу, цинічність, високий рівень злочинності, ненависті, вбивства тощо.

Позиція К. Маркса, Ф. Енгельса та інших мислителів про відсутність змісту релігії, скороминучий відхід та її сприйняття за суспільний продукт кількох поколінь, не ствердилась. Сьогодні все частіше зустрічаються праці, в яких показано ціннісне значення релігії, оскільки вона торкається глибинних питань існування людини, стає поліфункціональним феноменом. Альберт Ейнштейн не даремно зазначив про неможливість її відділення від соціуму: «Всі релігії, мистецтва та науки є гілками одного дерева. Всі ці устремління спрямовані на

покращення життя людини, щоб підняття її зі сфери простого фізичного існування та вести до свободи» [35].

Релігійний світогляд супроводжує розвиток традицій, народних вірувань, ментальності народу. Якщо звернутися до надбань попередніх поколінь різних націй, то стає помітним вплив релігії на їх мову, прислів'я, повір'я, звичаї, цінності, сім'ю тощо. Вона завжди відгравала важливу роль, формувала духовність, закладала базис ставлення до різних сфер життєдіяльності, відображала вікові прагнення, національну ідентифікацію, патріотичні думки. За цією позицією, релігійний світогляд – це взаємопов'язаність психіки та розуму людини з конкретним віруванням через сповідання та дотримання вчення, що пропонується ним. Його ключовим показником є віра, а основами – священні тексти, перекази та традиції. Виокремлюють два типи релігій: політеїстичні та монотеїстичні. Перші сформувались на вірі у кількох богів, що мають власну ієрархію, рівень повноважень та впливу на людину. Монотеїзм стверджує про існування єдиної надприродної сили, Бога, Який володіє абсолютною владою. Сьогодні у світі є носії двох типів світоглядів. До політеїстичного відносять індуїстів, прихильники новітніх релігійних рухів (РУНВіра), племена, що притримуються тотемізму, фетишизму. Монотеїстичний світогляд притаманний християнам, мусульманам, іудеям тощо.

До основних компонентів релігії вчені пропонують віднести релігійні почуття, релігійну свідомість, релігійний культ та релігійні організації. Давньогрецький філософ Арістотель стверджував, що людина, на відміну від тварин, є «істотою ідеологічною», потребує власних вірувань, які будуть слугувати місцем її приватного життя, захистом у світі та підтвердженням гідності думки. На думку Е. Фромма, будь-яка система правил, дій і принципів, яка притаманні конкретній групі людей та створює орієнтири об'єкту поклоніння можна віднести до поняття релігії [35]. З точки зору М. Бердяєва, коли мова про ідеології різних країн, то будь-який тоталітаризм потрібно розглядати, як намагання презентувати себе за релігійну організацію, а факти, які потребують віри для їх сприйняття, є по суті перелицьованою церквою [4]. К. Ясперс, розмірковуючи у цьому ключі,

намагається ототожнити ідеологію з релігійним світоглядом, яка теж формує однобічне тлумачення процесів через власну систему ідей та уявлень [57]. Вітчизняний вчений Ю.Ю. Пайда стверджує, що психічне життя кожної особистості має особисту віру з елементами ідеологічної складової. Віра стає основою релігійності та релігійного світогляду, допомагає невидиме або потенційне сприймати за реальне. [33].

Як вже зазначалося, релігія має свої функції, котрі відображаються через носія та окреслюють способи, форми, напрями та рівень впливу її на суспільство. Вони відображають інтереси носія, його духовні потреби. Видима дія функцій релігій простежується через результат, дивлячись на який, людина бачить позитивну або негативну її роль.

Компенсаційна функція. Є чи не ключовою у згадуваннях про важливість релігійної віри, оскільки забезпечує розв'язання складних трансцендентних питань про причини життя на Землі, страждань, вічності, призначення тощо. Священні тексти, їх тлумачення, віра людини стає реакцією на філософські запитання і допомагає компенсувати свої незнання про майбутнє, розгубленість у пізнанні себе, світу та наділяє певні цінності особливим значенням.

Втішальна або ж терапевтична функція. Сприяє зняттю психологічної напруги, допомагає тримати баланс між емоціями та розумом, свідчить про наявність контролю під час складних ситуацій життя. Її реалізація відбувається через читання релігійних текстів, молитву, спілкування з вірянами і священнослужителями конкретної релігійної організації.

Світоглядна функція. Виявляється у створенні відповідного каркасу поглядів, переконань і цілей життя, які впливають на тлумачення людиною світу і всіх процесів, що відбуваються в ньому. На думку вітчизняної вченої Л. Кривеги, «світогляд визначає горизонт бачення людиною світу, формує її позицію до всіх життєво важливих моментів її буття. До того ж, позицію не тільки теоретичну, але й практичну, яка визначає цілі, ідеали, сенс життя й життєдіяльності індивіда, але й засоби їх реалізації, а також сам спосіб соціальної активності» [26]. У світоглядній функції закладене розуміння змісту інших функцій релігії, оскільки

вона зумовлює їх відповідну соціальну направленість, що не суперечить вченню релігійної організації.

Регулятивна функція. Її особливість полягає у регулюванні соціальних відносин, поведінки вірян через запропоновану систему правил, принципів, табу, які діють на широкі соціальні кола і на більш менші. Наприклад, на сім'ю. Ця функція покликана на забезпечення порядку і свободи вірянина від визначених негараздів. Можна простежити великий акцент на нормативній складовій релігії, яка містить практичні поради, обов'язковість, заохочення, спонукування. У процесі застосування регулятивної функції характерна наявність взірців виконання нормативно-ціннісної сторони релігії у власній поведінці. Взірцями можуть бути особистості, які зображені в релігійних текстах, представлені божественні властивості, приклади життя релігійних діячів минулих поколінь.

Комунікативна функція. Вона відіграє роль становлення контакту з соціумом, налаштування і забезпечення спілкування з людьми, а також віруючих з Богом через молитву і культово-обрядові практики. Комунікація передбачає обмін досвідом, релігійними знаннями, поширення вчення.

Інтегративна функція. Виявляється у забезпеченні власної ідентифікації, стабільності в суспільстві. Релігія формує національні цінності, традиції, звичаї, допомагає тримати суспільну рівновагу. Французький вчений Е. Дюркгейм порівнював релігію до клею, який зближує людей різних поколінь, об'єднує в групи за поглядами, переконаннями, утверджує загальні моральні установки.

На думку О. Бучми, «релігійність» потрібно розглядати з позиції релігієзнавства та соціології релігії. Під цим поняттям науковець розуміє безпосередній, чіткий прояв релігії у колективній та індивідуальній свідомості, що демонструє якісне і кількісне застосування релігійних цінностей, переконань, правил та ідей у життєдіяльності. Проявом релігійності вважається актуалізація зовнішньо-символічного та внутрішньо-психічного потенціалу релігії. До основних компонентів релігійності належить релігійне світорозуміння, релігійне світоставлення і світовідчуття. Саме в контексті цих трьох компонентів зароджується віровчення, культово-обрядова складова, соціально-психологічна

сторона особистості. Внаслідок активності цих компонентів, релігійність, через досвід та діяльність носія, об'єднує собою цінності, переконання, установки, переживання, почуття, бачення, ідеї стосовно трансцендентного (потойбічного) [8].

Дослідження феномену релігійності розпочинається з визначення якісних, кількісних емпіричних показників. До них належить характер, ступінь, стан, динаміка та рівень релігійності людини. Кожен з цих показників дозволяє здійснити характеристику глибини та особливостей приналежності індивіда щодо конкретного віровчення.

Характер релігійності – це сукупність сформованих під впливом релігійної діяльності якостей та стійких рис особистості або спільноти. Він стає ключовим аспектом, який допомагає побачити відмінності між носіями різних релігійних світоглядів у практичному вимірі, а саме: поведінці, роботі, стосунках. Характер релігійності може набувати форми толерантності, емпатійності, фанатизму, аскетизму, поміркованості, екстремізму тощо. Одним із перших, хто продемонстрував дослідження з цієї тематики був Макс Вебер. Зробив це він у своїй відомій праці «Протестантська етика та дух капіталізму».

Ступінь релігійності свідчить про інтенсивність релігійних ознак особистості. Завдяки ньому можна простежити глибину віри, відданості переконанням, міру практики та засвоєння вчення, глибину релігійних почуттів. У процесі вивчення індивідуальної релігійності наковці пропонують застосовувати триступеневий підхід: низька, середня та висока релігійність.

Стан релігійності – це інтегральна характеристика процесу змін і розвитку індивідуальної чи колективної релігійної свідомості. Цей показник забезпечує розуміння цілісної картини відносин у конкретній конфесії чи ситуації на індивідуальному рівні. Крізь призму історії стан релігійності дозволяє побачити часи піднесення та занепаду, посилення чи послаблення слідування за релігійним вченням.

Динаміка релігійності на відміну від стану, як більш стабільного показника, характеризує сам процес змін. Варто зауважити, що динаміка залежить від внутрішнього та зовнішнього факторів. До першого відноситься сенсожиттєві

пошуки, самореалізація, самопізнання, внутрішньо-особистісні кризи. До зовнішнього фактору належить соціально-економічне становище, політична ідеологія, культурна складова, географічне розташування людини або спільноти тощо.

Рівень релігійності – це індикатор екстенсивності релігійних особливостей. Він дозволяє простежити територіальне (регіон, місто, село) та соціально-демографічне (чоловіки, жінки, молодь, діти, старші, містяни, селяни і т. д.) поширення визначеного віросповідання. При вивченні релігійної ідентичності використовують триступеневий підхід: високий, середній, низький рівень релігійності.

У концептуальних межах «розуміючої» психології ХХ століття Е. Шпрангер запропонував розрізнити шість напрямків пізнання світу або ж «життєвих форм», які належать до типів особистості. Зокрема людину «політичну», «теоретичну», «соціальну», «естетичну», «економічну», «соціальну» та «релігійну». Для останнього типу особистості, на думку вченого, найвищою цінністю притаманно вважати єдність, а головною характеристикою – містичність. Релігійна людина сприймалася Е. Шпрангером як та, чия цілісна духовна структура завжди спрямована на виявлення вищого і приносить нескінченне, абсолютне задоволення ціннісного переживання. На основі цієї думки був запропонований поділ на дві гілки релігійних людей: «іманентні містики» та «трансцендентні містики». Перші стають свідками духовних переживань через утвердження життя, реалізацію своїх здібностей, дотримання релігійних норм і правил у соціумі. Інші навпаки, знаходять своє єднання з надприродними силами завдяки віддаленню від життя, тобто звертаючись до самозречення, аскетизму і медитації [33]. Завдяки цій класифікації, вчений наголосив на вагомості вивчення кожного індивіда з позиції поведінки, темпераменту, культурного середовища та, найголовніше, цінностей власної духовної приналежності.

О. Лазурський у своїй типології людей пропонує схожу дефініцію релігійної особистості. Він вважає, що основа світогляду такої особистості базується на ставленні до надприродної сили, як найвищої цінності, віра в неї та

почуття єднання з духовним світом, внаслідок чого формується відповідна поведінка. Особливості релігійної людини, згідно з її віруваннями, виражаються не тільки в культово-обрядовій практиці, але й таких сферах як афективна, когнітивна та вольова. На рівні афектів простежується відповідна емоційна збудливість. Когнітивна сфера характеризується розвиненістю уяви, фантазії, яскравими ідеями, релігійними образами, використання антитез («добро – зло»), духовні поривання у мисленні. Вольова сфера мотивує людину до втілення аспектів містичного світу в реальний вимір поведінки та характеру. В. Джемс у контексті дослідження цієї тематики запроваджує поняття ієрархії особистостей. На найнижчий рівень він розміщує фізичну особистість, духовна – на найвищій позиції. У проміжку між ними В. Джемс поміщає матеріальну, після фізичної, та соціальну особистість. Найвища позиція, духовна, свідчить про готовність людини пожертвувати матеріальними благами, соціальним статусом, власними бажаннями з ціллю дотримання обраних духовних принципів [16].

Відомий австрійський психолог В. Франкл писав: «Духовне в людині – це те, що протистоїть тілесному, соціальному, і навіть психічному. Духовне є вільне в ній, або те, що завжди може заперечити» [47]. Міркуючи над цією тезою, вітчизняний вчений В. Москалець пропонує сприймати згадані слова не як аспект пригноблення чи гальма прогресу, а крізь призму поклику до вдосконалення біологічного та соціального людини в хороших вчинках, уникнення від злих справ, вироблення позитивних мотивів, що сприяє її гуманізації.

Одним із найбільш поширених підходів до розуміння психологічних аспектів формування релігійності людини є вивчення дитячого періоду життя індивіда. Згідно з цим підходом, набуття перших уявлень про Абсолют розпочинається з батьківського дому. Ці уявлення з'являються через залучення дитини до релігії родини або неусвідомленої ретрансляції характеристики близьких людей на Абсолют. Якщо в першому випадку дитина отримує інформацію про певні аспекти віровчення, залучення до священнодійств та слідування ним, то в другому вона переносить притаманні батькам якості на Бога. Цю ідею активно підтримував у своїх роздумах З. Фрейд [48].

Цінність релігійності та релігійної віри підкреслюється в стратегічно-концептуальних поясненнях Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я (ВООЗ), оскільки ці феномени відіграють психокорекційну, психотерапевтичну, психопрофілактичну роль у суб'єктному стані благополуччя. К. Юнг у своєму професійному житті вкотре наголошував: «Протягом останніх тридцяти років до мене зверталися по допомогу люди з усіх розвинених країн світу. Я вилікував сотні пацієнтів. Серед усіх моїх пацієнтів за тридцять п'ять років не було жодного, чий проблеми зі здоров'ям не можна було б вирішити за допомогою релігійного світогляду. Я сміливо можу сказати, що всі вони захворіли, тому що не мали під собою того ґрунту, який в усі часи дає людям віра. Тому вони змогли вилікуватися тільки тоді, коли серцем прийняли християнське ставлення до життя» [56].

На думку вітчизняного науковця В. Москальця, релігійна віра є запорукою благополуччя суспільства, повернення від моральної деградації, що спричинена європейською ментальністю епохи Ренесансу і Нового часу. На жаль, стверджує вчений, думки тогочасних мислителів про безмежні можливості людського розуму заповнили науковий простір та стали тільки утопіями, нездійсненими бажаннями. Позиція Ф. Бекона, Р. Декарта, Й. Фіхте породила абсолютно незалежний ідеал людини під відомим кредо «Nes Deos interest», що в перекладі означає «Бог нехай не втручається». Тотальна людиноцентричність призвела, вважає В. Москалець, до домінування високого рівня егоцентризму, безвідповідальності, наживи, аморальності, перетворила повсякденність на життя «поблизу вулкану, що сильно куриться». Таке мислення може призвести до двох варіантів вирішення ситуації:

- знищення суспільства власноруч через жахливе використання новітніх технологій, медіа та зброї, якщо не відбудеться звернення до духовно-моральних цінностей;
- якщо Вища Сила, Бог не втрутиться в ситуацію, то передбачені космічно-планетарні катаклізми стануть цілком швидкими реаліями [29].

Узагальнюючи розглянуті праці вчених, що присвячені цій тематиці, можна цілком погодитися з думкою Л. Митрохіної про закладений у релігії

багатовіковий психологічно-моральний досвід людства. Вивчення структури, функцій, цінності, типології та загалом психологічних аспектів релігійного світогляду є доволі достатнім у науковому колі, що підтверджується висвітленою ВООЗ інформацією у публічному просторі. Проте у вітчизняних напрацюваннях немає глибокого занурення в дослідження конфесійного віровчення, обрядово-культурної практики крізь призму психології, як основних підвалин формації змісту та функцій носія релігійного світогляду.

2.2. Концептуальні основи емпатії крізь релігійне вчення християн

Про взаємозв'язок емпатії з мотивами альтруїстичної поведінки у своїх публікаціях ділились А. Маслоу, Ч. Райкрофт, В. Морозов, Р. Френікін тощо. Відомо, що ідеї про безкорисливе, жертвне служіння є ключовими у християнському розумінні побудови стосунків із ближніми. Гіпотетично закладено очікування про наявність великого акценту на емпатійну поведінку, як характеристики справжнього носія християнських принципів.

В одній із останніх розмов на березі Галілейського моря Ісус Христос звернувся до апостола Петра словами: «Симоне, сину Йонин, чи ти любиш Мене? Той каже Йому: Так, Господи, відаєш Ти, що кохаю Тебе! Промовляє йому: Паси вівці Мої!» (Івана 21:16). Ісус Христос, як основоположник та центральна постать християнства, часто називав людей, яким служив, «Своїми вівцями» і навіть описав тих, хто віддалився від Божого вчення «загубленою вівцею». Слова, адресовані Петрові, одному з перших християн, спонукували його стати вчителем, який буде наслідувати Ісуса Христа, подібно до пастуха, захищати, потішати, співчувати, наставляти інших. Д. Браун стверджує, що заклик до Петра потрібно сприймати покликанням сьогодення, що стосується усіх сфер, особливо сімейної та професійної [63].

Святе Письмо містить чимало текстів, які зверненні на опис побудови стосунків із Богом та ближніми. Навіть сам догмат Трійці у християнстві є архетипом божественної емпатії між Богом Отцем, Сином та Духом Святим. Християнські принципи та розуміння понять «емпатія», «добро» лягли в основи

гуманістичної етики й усіх сучасних гуманістично зорієнтованих наук. Із християнської точки зору, благо суспільства і стрижень моралі закладений в словах Ісуса Христа: «Любіть Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю і всією думкою своєю». Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: «Люби ближнього свого, як самого себе» (Матвія 22:37-39). У часи, коли Ісус проголошував ці слова, було тяжко сприйняти подібні думки, оскільки тогочасний уклад соціуму в Ізраїлі, де провідне панування належало Римській імперії, схвалював і притримувався старозаповітної позиції «око за око, зуб за зуб», приниження авторитетності інших національностей, звернення римлянами до рабовласництва. Навіть саме боговтілення Христа демонструє високий рівень любові Бога до кожної людини, що має на меті допомогти особистості побачити власну цінність, позбутися гріховних вчинків, їх деструктивних наслідків, набути вічне життя, відновити справжні стосунки з Творцем та людьми. «Так бо Бог полюбив світ, що дав Сина Свого Однородженого, щоб кожен, хто вірує в Нього, не згинув, але мав життя вічне. Бо Бог не послав Свого Сина на світ, щоб Він світ засудив, але щоб через Нього світ спасся» (Івана 3:16-17). Американський вчений Томас Аден підкреслив: «Більшої емпатії Бога неможливо уявити в порівнянні з тим, що Він увійшов у людські рамки, бере участь в обмеженнях людини та стає частиною суспільства» [59].

В. Москалець для кращого розуміння про те, як дві головні заповіді християнства накладаються на сферу стосунків, пропонує розглянути аналогію: «Рабовласник вимагає від своїх підданих сильної покори. А правдивий і люблячий батько перебуває в очікуванні проявлення любові від його дітей, що насамперед виражається між ними, оскільки кожна дитина – це для нього великий скарб, а благо всіх і кожної з них – найбільша радість». Сутність ставлення Бога до людини у християнському тлумаченні не керується страхом «хробаків», дотриманням чітких культово-обрядових практик чи авторитетного сімейного походження, що є важливою відмінністю від усіх інших релігій. Однак кожен, хто свідомо прийняв Ісуса Христа, як особистого Спасителя, та перейнявся Його заповідями стає улюбленою дитиною Господа. Вона не гордиться перед іншими, але з великою

повагою повинна ставитися до тих, хто не прийняв Євангелію, оскільки християни вважають, що Божа любов до них є не меншою [29].

Із біблійної точки зору, емпатія починається з христоцентричного сприйняття світу та представлена як ключ, що відкриває двері доброти та співчуття. Автори чотирьох Євангелій, котрі були очевидцями життя Ісуса Христа, розповідають чимало історій прояву емпатії Вчителя до Свого оточення. Зокрема Матвій пише: «А як бачив людей, змилосерджувався Він над ними, бо були вони змучені та розпорошені, як ті вівці, що не мають пастуха» (Матвія 9:36). Апостол Іван в одному з найкоротших віршів Біблії словами «Ісус заплакав» (Івана 11:35) відкриває багато відповідей на запитання стосовно людської та божественної природи Христа. Сльози Ісуса зазвичай розуміються коментаторами як вираз гніву або доказ його людської природи, але рідко як справжнє горе через смерть близької людини. На думку Д. Ламонта, плач Ісуса виявляє співчутливу любов Бога і вимагає аксіоми емпатії, як однієї з основ теології. Думки щодо цієї аксіоми можна також побачити в працях Юнга Янга Лі, Казо Кітаморі та Джиргена Мольтмана.

Євангеліст Лука доволі широко описує індивідуальну спрямованість емпатії Ісуса до матері, яка переживає втрату близької людини: «І сталось, наступного дня Він відправивсь у місто, що зветься Наїн, а з Ним ішли учні Його та багато народу. І ось, як до брами міської наблизився Він, виносили вмерлого, одинака в своєї матері, що вдовою була. І з нею був натовп великий із міста. Як Господь же побачив її, то змилосердивсь над нею, і до неї промовив: Не плач! І Він підійшов, і доторкнувся до мар, носії ж зупинились. Тоді Він сказав: Юначе, кажу тобі: встань! І мертвий устав, і почав говорити. І його Він віддав його матері. А всіх острах пройняв, і Бога хвалили вони й говорили: Великий Пророк з'явився між нами, і зглянувся Бог над народом Своїм!» (Луки 7:11-16). В одному з англійських перекладів цього тексту вжито вираз «Його серце прихилилось до неї», що підкреслює цінність емпатії, як ключового фактору в служінні ближньому [59].

Опис емпатії неодноразово зустрічається у прикладах життя героїв віри, історичних подіях, віроповчальних звернень до перших церков. Зокрема апостол Петро писав: «Нарешті ж, будьте всі однодумні, співчутливі, братолюбні,

милосердні, покірливі. Не платіть злом за зло, або лайкою за лайку, навпаки, благословляйте, знаючи, що на це вас покликано, щоб ви впадкували благословення» (1 Петра 3:8-9). Апостол Іван, звертаючи увагу читачів послання, наголошує на емпатії, як якості, що забезпечує матеріальне та емоційне благополуччя ближніх: «А хто має достаток на світі, і бачить брата свого в недостаті, та серце своє зачинає від нього, то як Божа любов пробуває в такому? Діточки, любімо не словом, ані язиком, але ділом та правдою!» (1 Івана 3:17-18).

Апостол Павло присвятив значну частину своїх напрацювань у процесі виховання нових лідерів християнських церков, богослужбової практики, засад віровчення та відносин у церкві. У своїх посланнях він завжди наголошував на житті християн у соціумі крізь призму праці й характеристику Ісуса Христа, Бога Отця та Духа Святого. Звертаючись до євреїв, яким тяжко було погодитися з основними принципами проповіді Ісуса, Павло бажає змінити парадигму їхнього мислення стосовно питання священства: «Бо ми маємо не такого Первосвященника, що не міг би співчувати слабостям нашим, але випробуваного в усьому, подібно до нас, окрім гріха. Отож, приступаймо з відвагою до престолу благодаті, щоб прийняти милість та для своєчасної допомоги знайти благодать.» (Євреїв 4:15-16).

У цьому тексті апостол яскраво описує концептуальну основу емпатії Творця та пояснює, чому не лише людині, але й Господу притаманно її проявляти. Павло зауважує, що Бог є найкращий «Емпат», Йому відомі життєві негаразди та породжений ними емоційний і духовний стан. Господь зустрічався з подібним в образі однієї з осіб Трійці – Ісуса Христа, обіцяного старозаповітними пророками Первосвященника. Емпатія Бога, представлена стражданнями на хресті, наповнює сенсом людські проблеми, тому що всі негативні переживання – це страждання Бога теж.

Варто зазначити, що у релігійному вченні християн стосовно тлумачення співчуття, сприйняття, співпереживання велика увага присвячується опису реакції на ситуацію, де виникає потреба в емпатії. Так професор Д. Браян вважає, що дія – це головний компонент в основі християнського дослідження емпатії, підтверджуючи це словами з Біблії: «Тіштеся з тими, хто тішиться, і плачте з отими,

хто плаче!» (Римлян 12:15). Це твердження підтримує у своїх роздумах Юнг Янг Лі [63]. Він відносить емпатію до видимої функції любові агапе, а не просто внутрішнього співпереживання. Вчений вважає, якщо Бог (в християнському світогляді) відчуває страждання, то це виражається на зовнішньому рівні, тому що «Бог, природа якого досконала і самодостатня, не страждає за себе, а страждає через заступницьку працю і видиме співчуття (пророцтво, природні застереження) щодо Його дітей». З цієї точки зору, сльози Христа поблизу домовини друга Лазаря варто тлумачити не як вираження співчуття, але акт глибокої емпатії, що підтверджена практичними кроками для вирішення сумної ситуації. Підкреслюючи загальну думку напрацювань Д. Браяна та Ю. Я. Лі у сфері дослідження християнського світогляду, визначення поняттю емпатії можна запропонувати, як проникнення божественного почуття (любові агапе) в людське почуття страждань, що утворює їх єдність та спонукує до практичних кроків допомоги.

Важливою основою християнського вчення є принцип слуги та служіння. У Новому Заповіті слово “слуга” трапляється понад 57 разів. Інколи воно стосується особи, котра виконує певну роль у домогосподарстві. Але часто воно вказує на роль, яку повинні відігравати християни. Слово “служити” в Новому Заповіті вжито близько п'ятдесят вісім разів. Звідси, бути емпатом – це погодитися з покликанням від Бога, не бути егоїстичним у досягненні особистого блага, але сприяти тому, щоб спочатку його отримав ближній [45].

Отже, в концептуальних основах християнського вчення емпатія має силу об'єднувати людей, навіть тих, чий погляд кардинально відмінні від усталеної системи. Емпатія скоріше розглядається, як видимий акт внутрішнього переживання та важливий елемент мирної взаємодії між двома сторонами, побудови діалогу між членами помісних громад. У той час, коли християни переживають поділення через різні особисті або теологічні непорозуміння, вона сприяє вирішенню цих суперечностей, здійснення спільної соціальної активності. Її основою для розуміння є приклад життя Ісуса Христа та істини Нового Заповіту. До них належить заповідь любити ближнього, як самого себе, принцип

христоцентричного сприйняття світу, роль слуги та нагадування, що вираження емпатії – це частина духовного покликання.

2.3. Концептуальні основи емпатії крізь релігійні вчення іудеїв

В іудаїзмі одне з імен Бога – це Батько Співчуття. Під ним описується Яхве, Який бажає полегшити страждання людей і проявити милосердя. В перекладі з давньоєврейської прикметник «співчутливий» (*rahmana*) має ще друге значення - послане Слово Боже. Тому для представника іудаїзму Танах, священні тексти, є милосердним даром Господа. Слідувати за цим Словом – це бути емпатійним виконавцем заповідей. Один із равинів першого століття Гіллель Старший писав: «Те, що ти особисто ненавидиш, не чини іншому. В цім уся Тора. Інше - коментарі» [87].

У єврейському вченні емпатія є однією з найвищих чеснот, а її протилежність, жорстокість, одна з найгірших вад. Пророк Єремія звертаючись до євреїв, які забули про закони Божі, зокрема співчуття до ближнього, зазначає, що їх вороги будуть воювати тією ж зброєю – жорстокістю: «Лука та ратище міцно тримають, жорстокі вони й милосердя не мають, їхній голос, як море реве, і гарцюють на конях вони... Ушикований, мов чоловік той до бою, на тебе, о дочко Сіону!» (Єремії 6:23). Ворогом для Ізраїлю у той час було кочове плем'я амалекітян, ідумейського походження, яке мешкало на території стародавньої Палестини I тисячоліття до н.е. Народ Амаліка зображується у єврейській традиції винуватцем процвітання жорстокості, а немилосердного єврея прийнято називати амалекітянином.

Згідно з вченням іудаїзму, емпатія повинна проявлятися як до людей, так і до тварин. Категорично заборонено завдавати тваринам непотрібного болю. Одне з талмудичних правил (Гітін 62a), якого притримується значна частка ортодоксальних хасидів, стверджує, що перед споживанням їжі євреєм, необхідно переконатися в тому, що домашні тварини забезпечені нею [69]. У Мідраші, збірці тлумачень священних текстів, зазначається, що Мойсей аргументував свою

гідність бути очільником визволення Ізраїлю з єгипетського рабства через ніжну турботу, з якою він ставився до овець, коли випасав отару свого тестя.

На думку рабина Шая Хелда священний текст іудеїв, Тора, зосереджена на перетворенні пам'яті страждань народу в співпереживання та моральну відповідальність. Звертаючись до історії беззахисності, рабства євреїв у Єгипті, Тора прагне перетворити сучасне покоління на тих, хто бачить уразливих фізичними хворобами людей, бідних, безхатченків тощо. Парашат Мішпатім, частина Тори, містить чітке формулювання заклику до емпатійного ставлення: «Ви не повинні гнобити чужинця, бо знаєте почуття незнайомця, будучи чужими в єгипетській землі» (Вихід 23:9).

Релігійні тексти, зокрема Тора, по-особливому звертається до пам'яті іудеїв із проханням посилити етичні зобов'язання: відчувати страждання та деградацію, до яких може призвести гноблення незнайомця або безпричинна війна з оточенням. Ця заборона настільки часто згадується, що нелегко пропустити, наскільки вона радикальна і неочевидна. Тора могла реагувати зовсім інакше на досвід гноблення в Єгипті. Можна було б сказати: «Оскільки ви були тиранізованими та експлуатованими і ніхто вам нічого не допоміг, то ви теж нікому нічого не винні. Однак для іудеїв емпатія – це найперше оживлення свого неприємного, рабського минулого й посилення прихильності до гідності, добробуту слабких та вразливих людей. «А коли мешкатиме з тобою прихосько в вашім Краї, то не будете гнобити його. Як тубілець із вас буде для вас прихосько, що мешкає з вами, і ти будеш любити його, як самого себе, бо прихоськи були ви в єгипетським краї. Я Господь, Бог ваш!» (Левит 19:33-34).

Рабин Джонатан Сакс стверджує, що відповідь іудеїв у стражданнях інших будується не на основі емоційної складової, але розуміння мислення тих, хто страждає. «Ось чому я так часто виявляв, що саме ті, хто пережив Голокост у нашій громаді, найсильніше ототожнювали себе з жертвами етнічної війни в Боснії, Руанді, Косово та Дарфурі» [84].

У Мідраші згадується історія емпатійного рабина Шмуеля з Любавичів, який часто годинами приймав людей на особисті консультації. Спілкуючись, він рясно

пiтнiв i iнодi навить вибачався пiд час спiлкування, щоби змiнити свiй одяг. На запитання про причину цього фiзичного ефекту вiн вiдповiв: «Коли я приймаю людину, то одягаю власний одяг. Але, щоб зрозумiти розповiдь спiврозмовника, я знимаю свiй одяг та одягаю його. Але на цьому етапi я ще повинен розглянути проблему зi своєї точки зору i для цього необхідно знову одягнути особистий одяг. Створивши вiдгук щодо висловлених думок, я маю донести пораду словами, котрi будуть зрозумiлими для вух мого клiєнта, i для цього варто ще раз одягнути його одяг. Знаючи це, ви здивованi, чому я пiтнiю?» [90]. Авраам Тверскi сформулював iдентичне цiй iсторiї визначення поняттю емпатiї – це вмiння примiряти одяг iншої людини. Равин вважає, що погляд на життя зi сторони спiврозмовника є надзвичайно важливим у будь-яких стосунках. Наприклад, мiж батьками та дiтьми, оскiльки першi думають, як дорослi, а тому часто не можуть зрозумiти ситуацiї дитини. Спiвпереживання дитинi є запорукою її успiшного виховання.

Цiкавим є той факт, що Тора (дав-євр. תורה — «Вчення», «Закон») складається з десяткiв настанов i попереджень, однак її автор наважується помiж ними згадувати життєвi, повчальнi iсторiї. Роздумуючи над цим аспектом священних текстiв, Раші – найбільшiй середньовiчний єврейський тлумач Талмуду та Танаху, духовний керманич, громадський дяч євреїв Францiї, вважає, що згаданi iсторiї дозволяють у життєвому вимiрi побачити справедливiсть i емпатiю закону. Раші говорить: «Розповiдь – найпотужнiший спiсiб, завдяки якому iз застосуванням уяви ми входимо у внутрiшнiй свiт iнших людей. Спочатку Бог планував створити свiт через атрибут справедливостi, але бачив, що матерiальний простiр не може вижити лише на цiй основi. Тому Творець створював його через атрибут спiвчуття, поєднанням iз ознакою справедливостi» [79].

Вiдповiдно з ознайомленою лiтературою, яка обговорює, або частково згадує тематику емпатiї в iудаїзми, можна стверджувати, що особливостi емпатiйного ставлення до iнших формуються з усвiдомлення Божої величностi, свого статусу та текстiв Тори. Книга Вихiд вчить людей базовiй вимозi: не пригнiчувати незнайомця. Книга Левит збiльшує вимогу: євреї не тiльки не повиннi гнобити незнайомця, але й активно любити незнайомця. Повторення Закону пiднимає

планку емпатії ще вище: любити незнайомця – це найбільша форма «ходження Божими шляхами». Вона на прикладі історії євреїв яскраво виражається у турботі про пригноблених. Юдеї, посилаючись на подію їх обрання Богом, бажають наслідувати Господа, оскільки цим проявляють покору та виправдовують статус Його дітей.

2.4. Концептуальні основи емпатії крізь релігійне вчення мусульман

Значна частина наукових публікацій присвячені розгляду взаємозв'язку між релігією та такими поняттями, як добро, зло, суспільне благо, насильство, мир тощо. Якщо порівнювати Коран, священний текст мусульман, із сакральними текстами інших релігій, то йому відводиться чільне місце в розмовах і публікаціях, як літературі, що провокує до ненависті, тероризму, розпалювання ворожнечі стосовно носіїв інших релігійних переконань. Особливо на це почали наголошувати після серії атак терористів «Аль-Каїди» на території США. Однак в науковій роботі буде розглянуто ті головні аспекти, які навпаки, закликають до поваги, миру, співіснування, співпереживання іншим, зокрема в релігійній приналежності.

Т. Седанкіна влучно зазначила, що багато релігійних приписів сприяють розвитку емпатії. На її думку, існує чимало спільних моральних установок, так званих «золотих правил моралі», серед яких головним є «Не роби іншим того, чого не бажав би собі». В іудаїзмі це сформульовано у твердженні: «Те, що неприємно тобі, не роби іншому». У християнстві це представлено у словах Нового Заповіту: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому Закон і Пророки» (Матвія 7:12). В ісламській традиції трактування: «Робіть всім людям те, що ви хотіли б, щоб вам робили люди, і не робіть іншим того, чого ви не бажали б собі» [40].

«Ім'ям Аллаха Милостивого, Милосердного!» – слова, які зазвичай зустрічаються перед початком читання сур Корану. Він підтверджує статус божественного авторства та згідно з ісламською традицією, за допомогою нього мусульмани повинні розпочинати не тільки богослужіння, а й творення хороших

вчинків. У читанні смислів Корану ранні пророки, включаючи Мойсея, Якова та Йова, кілька разів описують Бога, як *Arḥam ar-Rāḥimīn* (найбільш співчутливий серед усіх, хто може виявляти співчуття). Це звернення слугує хорошою підставою для роздумів про емпатію в ісламі [78].

Для мусульман емпатія – це одна із найбільш значимих якостей, до якої людина повинна тягнутися. Священні тексти ісламу закликають не тільки піклуватися про когось конкретно, але бути небайдужим до всіх. Один із яскравих прикладів високого почуття до людей можна простежити в молитві першого арабського халіфа Абу-Бакра: «О Господь! Збільш моє тіло в пеклі так, щоб там не залишилося місця для інших рабів Твоїх!». Хадиси, записи традицій або висловлювань пророка Мухаммада, містять слова, які теж демонструють цінність співчуття мусульман по відношенню одновірців: «Віруючі подібні єдиного тіла в любові, жалості і співчутті; коли болить один орган, біль охоплює все тіло» [2].

У суннах, священних переданнях ісламу, де записані розповіді про вчинки й висловлювання пророка Мухаммада, можна зустріти повчальні настанови у сфері морального ставлення до інших. Для підтвердження цінності емпатії в житті центральної постаті ісламу, вчені-мусульмани згадують історію під назвою «Заохочення до благодійності». У ній йдеться про зустріч пророка і його товаришів із представниками бідного племені. Ці люди не мали взуття та відчували великий голод. Після першого погляду на них колір обличчя Мухаммада змінився, він закликав своїх товаришів до молитви та благодійності. В результаті одні пожертвували динар, інші – дирхам, треті – одяг, деякі пожертвували трохи пшениці, деякі трохи фініків; поки пророк не звернувся ще раз, після чого подану матеріальну допомогу було важко нести в руках. Чимало мусульман притримуються принципу безкорисливої допомоги іншим, не обов'язково в матеріальному вимірі, адже за ним – приємна відплата. Махаммад після зустрічі промовив до товаришів: «Той, хто створить добрий прецедент в ісламі, має за це винагороду, а той, хто вчинить в ісламі злий прецедент, то на ньому лежить тягар цього вчинку, а ще тягар того, хто діяв відповідно до нього» [82].

Варто зазначити, що велику увагу в розвитку емпатії вчення ісламу відводить дотриманню культово-обрядової практики, зокрема посту, саляту, хаджу тощо. У місяць Рамадан мусульмани притримуються посту не тільки, щоб мати користь в духовному житті, але й стати більш чутливими до труднощів інших, фізично наблизитися до переживань малозабезпечених людей. Салат (намаз) – п'ятиразова щоденна обов'язкова молитва мусульман, яка є важливим стовпом віровчення ісламу. Кожен відданий послідовник Аллаха повинен практикувати цю священнодію. Хадиси багаторазово підкреслюють, що роль намазу зростає в часи, коли він здійснюється колективно, адже це дає не тільки відчуття єдності з учасниками ритуалу, а, згідно з ісламським світоглядом, ще й підсилює його дію у двадцять сім разів.

Носії ісламу притримуються вчення, яке стверджує, що Бог розділив співчуття на сто частин, із яких дев'яносто дев'ять належать сутності Аллаха, і тільки одна частина, за Його рішенням, відчутна для людей. Цю думку висловив мусульманський вчений-мухаддиса (збирач і дослідник хадисів) Імам аль-Бухарі. Він вважає, що емпатія є екзистенційною властивістю людського духу та чистої душі. Абу Бакр аль-Баззаром у збірнику хадисів Муснадд аль-Баззара, в контексті спільної для авраамічних релігій ідеї про створення людини за образом Божим, бажає наголосити, що для Аллаха найціннішим з усього творіння є той, хто має добре ставлення до Його родини. Тому емпатія у сприйнятті більшості мусульман має подвійну значимість. Із однієї сторони вона забезпечує рівень щастя і єдності у суспільстві, з іншої – це спосіб догодити Богові, прославити Його, проголосити духовну приналежність до Творця [78].

Мусульманські богослови у своїх тлумаченнях релігійної літератури ісламу намагаються підкреслити необхідність уникнення антропоморфізму або приписування будь-якої форми людських почуттів Богові, коли йдеться про Його божественні властивості. Згідно з цією точкою зору варто розмірковувати про емпатію Аллаха як абсолютну досконалість, тобто таку, що не може порівнятися з людською. Ця емпатія, на відміну від християнського світогляду, не представляє Бога, Який здатний співпереживати стражданням Свого творіння, але зосереджена

на найвищій формі її досконалості. На ідеал цієї емпатії покликані рівнятися мусульмани через працю над особистим рівнем емпатійного ставлення до інших.

Певною мірою іслам трансценденталізує чесноти Аллаха, перевівши їх у сферу сенсів, філософії. Емпатію Бога неможливо охарактеризувати практичними діями для наслідування. Вони скоріше існують, щоб відповідати на запитання причинності й вагомості. Ця позиція на думку Імама Ібрагіма Аміна підтверджується тим, що зведення божественного до рівня людської праведності містить великий ризик через практичне застосування набути форми релятивізму. Тому кращим шляхом збереження істинності доброго буде надання можливості кожній особистості переживати прагнення вищого.

З наведеного аналізу вчення мусульман зрозуміло, що емпатія людини в ісламі – це маленька частина досконалого, частковий погляд у сферу ідеального. Зосередженість особистості на ній сприятиме більшому усвідомленню етичної цінності емпатії, а це відкриватиме потенціал людської досконалості. Але споглядання вищого потребує зусиль, що вкотре відводить до ключової ідеї ісламського вчення – праці над характером, контроль власного темпераменту через виконання основних приписів шаріату: шахади (символ віри), хаджу (паломництво до Мекки і Медини), саяту (молитва), заякуту (виплата очисного пожертвування), ураза-байраму (піст у місяць Рамадан).

2.5. Концептуальні основи емпатії крізь релігійне вчення буддистів

Буддизм відносить емпатію до одного з центральних принципів життя. Будда говорив: «Співчуття – це те, що змушує серце доброго реагувати на біль інших. Воно руйнує страждання інших, тому й називається співчуттям.» Згідно з твердженням Далай-лами: «Якщо бажаєш, щоб інші були щасливі, співчуйай. Якщо бажаєш бути щасливим, співчуйай» [52].

Емпатія у сприйнятті буддиста – це потяг до доброти серця. Вона поширюється на всі живі істоти, а не тільки людей. Зразком для її наслідування є життя Будди. Співчуття як властивість емпатії, у поєднанні з мудрістю є одним із

двох стовпів буддизму. Ці чесноти яскраво втілені в характеристиках бодгісаттв, що репрезентують «друге тіло» Будди.

На думку буддійського монаха бхикху Бодхі, щоб досягнути найвищого рівня емпатії необхідно навчитися розуміти суб'єктивне становище інших людей. Д. Волков, російський вчений, після розмови з Далай-ламою (Тенцзін Г'яцо), духовним лідером Тибету й ключовою постаттю у представленні тибетського буддизму, висловився: «Я не міг не погодитися. Емпатія і співчуття – основа буддійської філософії, і одна з найактуальніших тем для науки. Вивчивши та навчившись використовувати механізми співчуття та емпатії, ми можемо зробити світ кращим й безпечнішими. Наука зможе прояснити для буддистів об'єктивні підстави деяких їхніх переконань, а буддисти – збагатити науку етичними і моральними уявленнями» [52].

Ще ранні послідовники буддизму зазначали про вміння правильного вираження емпатії, адже її надмірна присутність здатна зашкодити психічному здоров'ю емпата. З ціллю уникнення емоційного виснаження буддисти виокремили окремий напрямок підготовки до співпереживання, що зустрічається під назвою «каруна». Ключова ідея цієї категорії філософії закладена в можливості особистості брати участь у стражданнях, турбуватися і водночас «відчувати та не відчувати іншого». У релігійних текстах палійського канону термін «кануна» вжито поруч із такими синонімами, як дружба та співрадість. Вона належить до основних чотирьох намірів людини. Відповідно до тлумачення в дидактичній поезії й прозі «Сутта-ніпаті» її характеризують, як прагнення до позбавлення негараздів іншого, принесення щастя й благополуччя у його оселю. Каруна – це категорія мислення, що позитивно розвивається через медитативну практику. Варто згадати, що, подібно до релігійного вчення мусульман, у буддизмі теж присутнє поділення на світ сенсів, тобто сферу досконалих цінностей та матеріальний світ, де їх частково пізнає суспільство. Наприклад, магакаруна (велике співчуття у філософії буддизму) присутнє лише для Будди, а співчуття людини – це лише відзеркалення частини божественного. Але в порівнянні з ісламом досягнення досконалої цінності є реальним в житті буддиста. Воно реалізується завдяки четвертій стадії –

медитації-дгян та може бути представлене в тілі «великої людини», котра народилася на материку Джамбудвіпа (територія землі згідно буддійської космології) [43].

У Махаяні (Великій колісниці) – пізній і найбільшій течії буддизму, «каруна» вважається першою чеснотою того, хто бажає наслідувати просвітлених істот бодгісаттв, які оволоділи станом Будди. Відповідно до деяких коментарів маханаїстів, що посилалися у своїх роздумах на сутру Дгарммаксамгіта, положення просвітлення залежить від емпатійного ставлення у дії, слові та думці стосовно всіх живих істот. На їх переконання бодгісаттви не потребують вдосконалення всіх чеснот, для них варто зосередитися у праці над каруною. Її часто окреслюють словами з відомої обітниці бодгісаттви (врата), що звучить приблизно так: «Доки існує хоча б одне нещасне створіння на світі, моє щастя не буде повним». Під час звернення маханаїстів до магакаруни (великого співчуття) добрі стосунки людини з іншими людьми та природою набувають рис боговтілення, оскільки поняття емпатії та такі якості, як милосердя і щедрість співвідносні з природою будд. Прикладом перебування в стані каруни в буддійській традиції вважається бодгісаттва Авалокітешвара. Його роль у житті людини направлена на допомогу в боротьбі з оманю, похотливістю та ненавистю. Відповідно до вірування маханаїстів та ваджраяністів Авалокітешвара також сприяє індивіду у звільненні від подальших перевтілень. Його часто зображують у вигляді одинадцятиголового персонажа (екадашамагакаруніка), якому присутньо так багато ликів через те, що він не бажає зволікати на страждання людей та прагне негайно прийти на допомогу. В поміч йому слугують очі, що розміщені на тисячах рук. Поза межами країн буддійського ареалу цей бодгісаттва більш відомий як «богиня милосердя» [1].

На думку Дженніфера Гетца, емпатія у буддійському розумінні не ґрунтується на тому, що часто західне суспільство сприймає за почуття. «Хоча буддисти не заперечують природних почуттів, які можуть виникнути від споглядання на життя іншого, хто потребує допомоги, однак це не є головною особливістю емпатії в їх філософії. Натомість вона є результатом усвідомлення того, що людина є частиною чогось більшого, цілого і взаємозалежна з ним. А це

сильне усвідомлення досягається через процес практичних медитацій. Дійсно, емпатія в буддизмі повинна бути без тепла чи пристрасті, оскільки вона об'єктивна, холодна, постійна та універсальна» [80]. Практика медитацій – це головна ознака приналежності людини до філософії Будди. За допомогою неї людина уникає наслідків трьох істин буддизму (світ сповнений страждання; причина страждання – жадоба; страждання можуть бути припинені) та тримається четвертої – існує шлях до позбавлення страждання. Результатом медитації є дві речі: просвітлений розум та високий рівень емпатії. Сформовано низку буддійської літератури, що навчає медитації і виокремлює її види. Одна з них присвячена застосуванню конкретних вправ, щоб зробити себе рівними з іншими. Як зазначає у детальному вивченні різновидів медитацій С. Рінпонче: «Таким чином ми визнаємо те, що є однаковим у всіх: бути людьми, відчувати страждання, знайти щастя і уникнути страждань» [80].

К. Трунгпа поєднує такі властивості емпатії, як співчуття й співпереживання у філософії Будди з трансцендентальною, інтуїтивною та просвітленою мудрістю (праджня) [86]. Ця мудрість не завжди толерантна або приємна для інших, хоч в більшості вона такою є, але здатна проявляти жорстокість та нещадність. Її досягнення залежить від інтуїтивного просвітлення, а не від аналізу, як наукового методу дослідження чогось.

Отже, в концептуальних основах вчення буддистів щодо емпатії, доволі чітко виражене розмежування між любов'ю і такими поняттями, як співпереживання та співчуття, на відміну від погляду західних культур. На переконання буддистів, кожна ситуація, де присутня любов, провадить до страждання, а емпатія – це «холодне» сприйняття дійсності, що витікає із загальних знань про страждання, а не індивідуального досвіду конкретної людини. Це вміння стати рівним із цілком правильного розуміння іншого, проте без зараження його негативним досвідом. Заохоченням буддистів у зверненні до емпатії не є фактор перебування в соціумі чи перспектива забезпечення кращих стосунків з людьми, але індивідуальне благо, що витікає з дотримання чотирьох істин буддизму.

2.6. Вплив релігійності та релігійного світогляду на розвиток емпатії

З однієї сторони можна простежити активну критику релігії та її прихильників, що ґрунтується на фактах про розпалювання ворожнечі, історичні війни, тероризм, як результат фанатичної відданості релігійній вірі. Цю позицію висловлюють у своїх публікаціях такі відомі атеїсти-науковці як Р. Докінз, С. Харіс, К. Хітченс, а також інші соціологи, філософи, біологи, політики. Деякі науковці та громадські діячі стверджують, що завдяки присутності релігії у суспільстві відбувається розквіт науки, сталість моральних цінностей, існування свободи, єдності расових і культурних відмінностей.

Ставлення особистості до себе та навколишнього середовища містить велику моральну складову, що напряду залежить від рівня духовного утвердження людини. Мораль – це форма суспільної свідомості та нормативної регуляції, яка формується на основі зовнішніх і внутрішніх факторів, зокрема релігії. Норми, принципи моралі, безсумнівно, пов'язані зі світоглядними переконаннями, вірою та цінностями особистості, що було розглянуто раніше в науковій роботі.

Варто нагадати, що С. Рубінштейн розглядав емпатію як прояв вищої духовної здатності людини, що базується на основі безумовної любові. Розвиваючи цю думку, російські вчені Е. Карташова та Ю. Архипова провели у 2015 році дослідження на тему «Вивчення феномена емпатії як форми трансляції християнської любові на прикладі студентської молоді з православною і атеїстичною самоідентифікацією». Вони висунули гіпотезу про те, що «справжні християни, які є носіями принципу жертвовної любові, повинні мати досить високий показник емпатії» [24], на відміну від протилежного стану, названого С. Рубінштейном «розширеним егоїзмом» [38]. В результаті було виокремлено помітне переважання як емпатійних, так і альтруїстичних якостей в осіб з православною автентичністю, на відміну від носіїв атеїстичного світогляду.

Один із лідерів анабаптиського руху в Нідерландах, релігійний діяч Мельхіор Хоффман у своєму вченні розрізняв кілька етапів розвитку емпатійної реакції, а саме: емоційне зараження, тобто емоційна вразливість, перейнятість ситуацією, її вивчення; егоцентричний емоційний дистрес або вироблення

стійкості на рівні поведінки, яка зменшує дискомфорт відносно отриманої інформації; реальний дистрес, завдяки якому можливий варіант прояву альтруїстичних почуттів із ціллю допомоги іншому; останній етап – це стійка емпатії стосовно ближнього [51].

У сфері психології релігії дослідження емпатії відбувається з інших сторін, що, звичайно, збагачує її новими особливостями. Сучасні науковці пропонують розглядати цей феномен через кілька підходів. Перший із них – афективний, де емпатія досліджується як емоційний феномен, сприйняття на власному досвіді емоцій співбесідника, часто несвідомо, так би мовити відчуття без особистого погодження. Другий підхід – когнітивний, вирізняється своїм усвідомленням до прийняття чужих емоцій, намагання налагодити процес емпатії, щоб переживання іншого стали власними. Останнім підходом є кінестетичний, коли емпатія простежується на рівні несвідомого копіювання чужих для себе емоцій. Для дослідників головними проблемами емпатії в цій царині є питання, що пов'язані з етапами розвитку особистості в релігійному середовищі та її здібностями до співпереживання, співчуття, підтримки, любові тощо.

Згідно з думкою американського професора К. Алькорті в розрізі психології релігії вивчення емпатії проходить через наступні проблематики:

- емпатія та релігійна орієнтація;
- емпатія та релігійна просоціальність;
- розвиток емпатії у межах релігійного становлення особистості;
- роль емпатії у комплексі: релігійні традиції, культово-обрядова практика [60].

Напрямок подібних досліджень є надзвичайно актуальним для розуміння відмінностей не лише в традиціях представників певної релігії, але і їхньої ментальності, побудові стосунків між собою. Одним із перших, хто розпочав активно вивчати цю сферу, був німецький соціолог Макс Вебер. Достатньо лише згадати відому його працю «Протестантська етика і дух капіталізму». У ній автор на прикладах населення Європи провів чітке розмежування між етикою католиків

і протестантів, і, як результат, продемонстрував різницю в економічному та політичному житті представників цих конфесійних напрямків [9].

У статті «Особиста релігійна орієнтація та упередження» Г. Олпорт та М. Росс стверджують, що релігійні люди більш спроможні висловити співчуття до іншого, оскільки релігія не використовується ними для досягнення певного соціального блага, але ґрунтується та підтверджує сформовану систему цінностей [61]. Одна з цитат містить такі слова: «... у житті, де релігія є найбільш домінантною цінністю немає місця для неприйняття, зневаги, гордості по відношенню до іншого».

Доречно згадати про вагомий внесок релігійного світогляду у питання релігійно-національної ідеології, любові та співчуття до власного минулого. Під впливом різних обставин, особливо атеїстичної пропаганди комуністичної влади, українські науковці часто не зважають на сферу дослідження духовних речей. На думку Арсена Річинського, основоположника української релігійної етнології, через засилля домашніх колонізаторів вивчення духовності українців було поставлене на маргінес. Мислитель у контексті вивчення духовної самосвідомості пише, що «рабське прийняття чужих ідей і чужих поглядів підриває духовні сили та впорність народу, зтягує його служити іншим богам. Тоді надходить смерть народу». А. Річинський теж намагається застерегти українських освітян, політиків, і в цілому народ, що продовжуючи зволікати на цей аспект країна може втратити традиції, мову, історію, а не лише культуру ведення богослужіння у храмі [37].

Американський професор, психолог Пол Уотсон, розвиваючи думку про значний вклад релігії в особливості емпатії людини, стверджує, що віра в надприродне та конфесійне самовизначення особистості впливає на мотивацію поведінки. Люди, носії певної релігії, здатні до більшого прояву емпатії до оточення. Релігійність, як зазначає психолог, відіграє велику роль у формуванні внутрішнього контролю своїх емоцій, їх прояву та психологічного здоров'я загалом [89].

Пол Утсон був одним із багатьох, хто вивчав взаємовідносини між релігійністю людини та її емпатією. Протягом історії науковці пробували

встановлювати взаємозалежність між частотою відвідування релігійних інститутів, залученням до культово-обрядової практики та двома елементами емпатії: сприйняття і співпереживання. В результаті виявилось, що головним компонентом, який формує єдність між цими двома сторонами є рівень глибини віри в Бога, а кількість разів перебування у храмі, читання духовної літератури є менш актуальним.

Досліджуючи площину традиційних переконань вірян, психологи помітили, що уявлення про Вищу сутність, тобто Бога, надзвичайно сильно визначають поведінку людини в соціумі. Взявши наведену думку за основу, багато науковців, таких як Л. Френсіс, Дж. Крофт, Е. Пайк вибудували свої дослідження з метою виявити залежність емпатії людей різних вікових категорій, географічного розташування, професій з представленням Бога в конкретній релігії. В отриманих результатах вчені простежили спільну тенденцію, що особистості, віра яких ґрунтується на сприйнятті Бога, як милосердного Творця, мають більш позитивне ставлення до себе та інших. У той же час віряни, які зображують Бога в образі Судді, схильні до зосередження на собі, власних справах, святості, а таким чином проявляють менше емпатії до ближнього [67].

Підсумовуючи напрацювання науковців, данський професор Д. Каподжініса і його колега пропонують основні складові релігійного світогляду: світосприйняття й світорозуміння, розглядати в трьох вимірах. Перший стосується усвідомлення Божої участі в житті, тобто Його зацікавленість справами творіння у різних сферах життєдіяльності. Другий вимір формується завдяки усвідомленню Божої емоційності, що зрозуміло з тлумачення Його характеру, ставлення до людини, особистого представлення у священних текстах. Третій вимір, який завершує цілісний погляд на релігійні переконання, звернений на доктринальні знання та релігійний досвід індивіда. Цей підхід більшою мірою намагається пояснити поведінку людей, які є представниками авраамічних релігій, але звідси можна простежити і загальний погляд на інші релігійні рухи та практики [72].

Отже, на основі проаналізованих джерел можна стверджувати, що на сьогодні вивчення емпатії у духовній парадигмі активно розвивається завдяки

дослідженням взаємозв'язку нейробіології й релігії. У працях багатьох вчених релігійний світогляд має одне з ключових місць у формації мислення людини, її переконань, а тому допомагає науковцям розуміти поведінку представників певної культури або нації.

Висновки розділу 2

Релігія створює не тільки відповідний каркас поглядів щодо власного покликання, але й допомагає подолати страх смерті через відповіді на глибокі світоглядні питання. Вона впливає на становлення контакту з соціумом, налаштування і забезпечення спілкування з людьми. Вона забезпечує особистісну ідентифікації, стабільність у суспільстві. Релігія формує національні цінності, традиції, звичаї, допомагає тримати суспільну рівновагу. Можна помітити, що деякі з цих аспектів прямо, тоді як інші опосередковано торкаються поняття емпатії.

Виявлено, що з позиції психології релігії емпатії вивчається крізь призму трьох підходів. Перший стосується афективної сторони, тобто емоційного феномену і його впливу на людину. Другий підхід – когнітивний, який розглядає сферу поведінку індивіда, його установок та реакцію на запит чи ситуацію життя іншого. Третій – кінестетичний, який вивчає аспекти впливу одержаної інформації на характер та світобачення того, хто проявляє емпатію.

З'ясовано, що релігійне вчення авраамічних релігій відводить важливе місце в духовному житті людини. В християнстві прояв емпатії – це виконання однієї з двох найбільших заповідей «любити ближнього, як самого себе» та правильне розуміння Жертви Ісуса Христа. В іудаїзмі емпатія тлумачиться крізь призму поваги до власної історії рабовласницького періоду й Закону Мойсея. Іслам розглядає емпатію, як частинку божественного, яку кожен мусульманин повинен набути. Цікавим в водночас відмінним від погляду західних культур є тлумачення емпатії буддизмом. На переконання буддистів, кожна ситуація, де присутня любов, провадить до страждання, а емпатія – це «холодне» сприйняття дійсності, що витікає із філософії, яка спрямована на подолання страждань.

Проаналізовано те, що проведені дослідження щодо впливу змісту релігійного вчення на психологію його носіїв мають спільні висновки у відображенні результатів на рівні світогляду та характеру. А саме те, що особистості, віра яких ґрунтується на сприйнятті Бога, як милосердного Творця, мають більш позитивне ставлення до себе та інших. У той же час віряни, які зображують Бога в образі Судді, схильні до зосередження на собі, власних справах, святості, а таким чином проявляють менше емпатії до ближнього.

РОЗДІЛ III

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМПАТІЇ ПСИХОЛОГІВ

3.1. Обґрунтування методів та вибірки дослідження

Одним із завдань нашого дослідження було емпірично виявити особливості емпатії психологів крізь призму їхнього релігійного світогляду. Емпіричне дослідження проводилося онлайн із використанням комплексу відповідних методик, зокрема: «Структура індивідуальної релігійності» Ю.В. Щербатих; «Ціннісний опитувальник» Ш. Шварца; «Діагностика рівня емпатії» В.В. Бойко. Групу досліджуваних склали психологи, які працюють за спеціальністю (n=25). Вік респондентів – від двадцяти одного року і вище. Більшість із психологів працюють у школі, є викладачами університетів, коледжів; менша частка респондентів здійснює приватні консультації. До уваги були взяті відповіді саме таких людей, які вже кілька років на практичному рівні розвиваються у сфері психології. Опитування здійснювалося повністю конфіденційно, а результати представлено в узагальненому вигляді.

Оскільки в Україні панівною релігією є християнство, для якого характерний поділ на традиційні конфесійні напрямки, які мають різні деномінації, то опитування здійснювалося у цілісному вигляді трьох найбільших християнських церков: католицької, православної та протестантської. Про переважання християнського світогляду в Україні свідчать деякі опубліковані звіти різних центрів дослідження. Наприклад, на 2020 рік більшість громадян, близько 62,3%, назвали себе православними; 9% зарахували до УГКЦ; 1,2% до РКЦ, 9% назвалися просто християнами, а 1,2% населення країни відповіло, що належить до протестантів [25].

З ціллю знайомства з респондентом та його приналежністю до чіткого конфесійного напрямку було сформовано авторську анкету (Додаток А). Анкета містила запитання, які допомогли зрозуміти основи віросповідання психологів щодо біблійного опису Бога, частоту дотримання релігійних принципів і

особистого пояснення однієї з двох найбільших заповідей християнства: «Люби ближнього свого, як самого себе». Варто зауважити, що згадана заповідь дуже близько пов'язана з поняттям «емпатія», а тому дозволяє побачити унікальні особливості індивідуального тлумачення її респондентом.

Для діагностики рівня емпатії було використано методику В. В. Бойко. З допомогою неї досліджено три основні канали емпатії (раціональний, емоційний, інтуїтивний), вияви, установки й проникаючу здатність емпатії психологів (здатність фахівців співпереживати проблемам інших людей).

Для діагностики структури індивідуальної релігійності було використано методику Ю. В. Щербатих. Вона спрямована на допомогу у виявленні загального рівня релігійності респондента. Саме цей аспект, на думку І. Кеннетка, С. Атрана, Р. Моріса, П. Ватсона відіграє важливу роль при формації стосунків з іншими людьми. Завдяки методиці краще проаналізовано елементи релігійного світогляду психологів та глибину віри у трансцендентальну дійсність.

Для діагностики структури ціннісних орієнтацій психологів застосовано методику Ш. Шварца. Причиною використання її став той факт, що емпатія у великій мірі залежить від життєвих цінностей, які дуже яскраво виражені у віровченні християнських конфесій. Також ця методика дозволяє проаналізувати динаміку зміни цінностей під впливом внутрішніх, зокрема релігійних, або зовнішніх факторів.

3.2. Програма емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження складалося з декількох етапів. Враховуючи той аспект, що робота писалася в період пандемії, коли обмежувалися можливості живого спілкування та активно запроваджувалися система здобуття знань дистанційно, було прийнято рішення провести емпіричне дослідження із застосуванням сучасних технологій. Цей крок пізніше був підтверджений своєю ефективністю і якістю. Під ним розумілося створення кількох гугл-форм, на яких розміщувалися методики з усіма запитаннями та переліком пропонуваніх відповідей. Завдяки використанню месенджерів, гіперпосилання на гугл-форми

були надіслані для психологів. Після надходження відповідей від респондентів гугл-диск, на якому були створені гул-форми, дозволяв вільно відслідковувати отримані результати.

На першому етапі за допомогою самостійно сформованої анкети визначено конфесійну приналежність респондентів. До змісту анкети входили наступні запитання: «Ваше прізвище та ім'я»; «Ваша стаття»; «Вік (повних років)»; «Чи вважаєте Ви себе християнином (кою)?»; «До якої християнської конфесії Ви належите?»; «Як часто Ви читаєте релігійну літературу, зокрема Святе Письмо?»; «Як часто Ви молитесь?»; «Як часто Ви відвідуєте богослужіння у помісних церквах?»; «Чи враховуєте Ви у своїй роботі (під час консультування, бесіди тощо) християнські принципи та ідеї біблійного вчення?»; «Продовжіть, будь ласка, речення: «Любити ближнього – це...».

На другому етапі визначено структуру релігійності респондентів. Це було здійснено завдяки використанню методики Ю. В. Щербатих. Методика сформована із 40 запитань. Досліджуваним пропонувалося обрати один із двох варіантів відповіді: «так», «ні». Тест був спрямований на виявлення загального рівня релігійності (сума балів за всіма показниками) та восьми її складових частин: 1) ставлення до релігії як філософської концепції (гносеологічна основа релігійності та схильність до ідеалістичної філософії); 2) ставлення до магії; 3) тенденція шукати в релігії підтримку і розраду; 4) зовнішні ознаки релігійності (ЗОР); 5) інтерес до загадкових і таємничих явищ, у сприйнятті яких віра відіграє більшу роль, аніж знання; 6) тенденція вірити в Творця та визнавати існування вищої сили; 7) наявність релігійної самосвідомості, тобто внутрішньої потреби у релігійному віруванні; 8) ставлення до релігії як до зразка моральних норм поведінки.

На третьому етапі респондентам запропоновано обрати цінності, згідно з методиками Ш. Шварца, які важливі для них, як керівні принципи їхнього життя, а також ті, що менш важливі. Під цінностями Шалом Шварц розглядав «пізнані» потреби, тобто ті, що залежать від культурних особливостей, середовища впливу та менталітету конкретного суспільства. В основі опитувальника лежить теорія, згідно з якою всі цінності поділяються на соціальні та індивідуальні.

У поставленому завданні необхідно було оцінити ступінь важливості кожної з наведених цінностей, як керівного принципу життя. Всі з перерахованих цінностей об'єднуються в 10 ключових, відповідно яких підраховуються результати: конформізм, традиції, доброта, універсалізм, самостійність, стимуляція, гедонізм, досягнення, влада, безпека. Методика мала оціночну шкалу від -1 до 7. Чим вище номер (-1, 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7), тим важливішою дана цінність є для респондента, як керівний принцип. Однак варто було враховувати також приблизні значення відміток. Відмітка «-1» характеризує цінності, протилежні принципам особистості; відмітка «0» означає, що цінність абсолютно не має значення, не є керівним принципом життя людини; відмітка «1» означає, що цінність не важлива; відмітка «2» означає, що цінність мало важлива; відмітка «3» означає, що цінність важлива; «4» - важлива; «5» - досить важлива; відмітка «6» означає, що цінність дуже важлива, відмітка «7» характеризує цінності вищої значущості і зазвичай таких цінностей не повинно бути більше двох.

Варто зазначити, що в емпіричному дослідженні було використано лише першу частину опитувальника. Вона призначена для вивчення цінностей, ідеалів і переконань, що впливають на особистість. Список цінностей складається теж з двох частин: іменників і прикметників, що включають 57 цінностей. Респондент оцінював кожну із запропонованих цінностей відповідно до шкали від -1 до 7 балів.

На четвертому етапі виміряно рівні емпатії психологів-християн різних конфесійних напрямків. Для респондентів було представлено 36 запитань з методики В.В. Бойко, на які потрібно було відповісти «так» або «ні». Результати розподілялися по шести шкалах через підрахування відповідей на запитання, які закріплені за конкретними шкалами.

Ці шість шкал характеризують різні канали емпатії. Перший з них – раціональний. Він описує такі аспекти, як спрямованість уваги респондента, його мислення та сприйняття стану, поведінки та проблем іншої людини. Раціональність тут розглядається, як можливість дослідження сутності особистості, яка дозволяє емпатуючому виражати емоційну та інтуїтивну прихильність. Емоційний канал емпатії зосереджений на здатності емпатуючого заразитися емоціями

співрозмовника та почати співпереживати. Емоційна сторона емпатії допомагає налаштувати ближчі стосунки зі співрозмовником, почати передбачувати ймовірні шляхи поведінки на ту чи іншу тему під час спілкування. Інтуїтивний канал емпатії допомагає людині в умовах відсутності необхідного базису вихідної інформації звертатися на минулий досвід, щоб спланувати ймовірний життєвий шлях у минулому або майбутньому. На цьому рівні узагальнюються відомості про співрозмовника. Четверта шкала свідчить про установки, що сприяють дії інших емпатичних каналів або ж навпаки – заважати створенням кордонів діапазону емоційної чутності. П'ята шкала характеризує проникну здатність в емпатії, яка великою мірою лежить в основі комунікативної властивості людини. На глибину проникненості впливають особливості поведінки, словесне формулювання власних думок, реакції на слова співрозмовника. Остання шкала – ідентифікація, яка допомагає скласти цілісну картину ситуації співрозмовника, це спроба поставити себе на його місце.

3.3. Аналіз та інтерпретація одержаних даних

У дослідженні взяли участь 25 психологів, з них 8 чоловіків та 17 жінок. Чотирнадцять респондентів повідомили про свою приналежність до протестантизму (56%), 7 православних (28%) та 4 католики (16%). На першому етапі виявлено, що у відповідях на останнє запитання особисто сформованої анкети спільним для психологів трьох християнських конфесій є тлумачення любові до ближнього крізь призму любові до себе та Бога. Відмінності на конфесійному рівні, які вартували б звернення на них уваги, не простежуються. Найбільш поширеними думками респондентів є такі твердження: «любити ближнього – це бажати йому і чинити стосовно нього так само, що і самому собі/до себе», «турбуватися про нього, турбуватися про його самопочуття, здоров'я», «поважати особисті кордони», «любити Бога» тощо.

На запитання, яке допомогло зрозуміти частоту читання релігійної літератури, зокрема Святого Письма, було отримано доволі високий результат.

Дванадцять респондентів повідомили, що читають її щодня. Водночас значна частка вибірки (22,2%) не звертаються до релігійних текстів жодного разу протягом року. 18,5% респондентів намагаються читати Біблію принаймні раз на тиждень та 11,1% - кілька разів протягом року.

У порівнянні з відповідями на запитання про молитву можна помітити значні відмінності. Більша частина респондентів (77,8%) звертається до Бога у молитві принаймні раз у день (14,8%) повідомили, що роблять це кілька разів на тиждень. Лише 1 учасник дослідження молиться кілька разів за весь рік та двоє не схильні до цієї практики взагалі.

66,7% психологів повідомили, що відвідування богослужінь щотижня у помісних церквах відіграє важливу роль у їхньому житті. 26% відвідують богослужіння у церквах тільки у великі християнські свята. Двоє психологів зазначили про свою присутність на богослужіннях кілька разів у місяць, 1 респондент не відвідує зовсім.

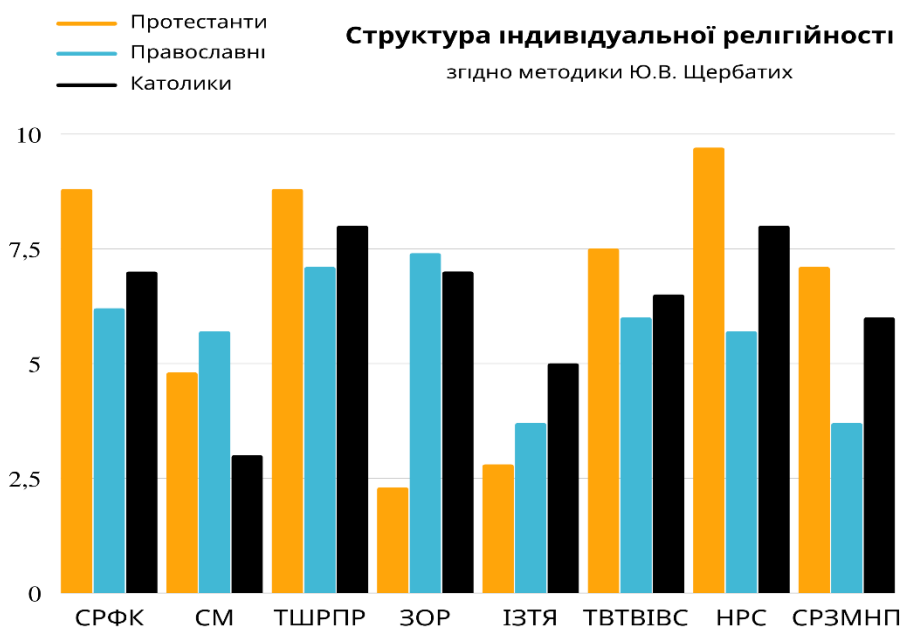
На запитання, яке сприяє виявленню загальної тенденції до застосування християнських принципів у професійному житті (консультуванні, бесіді), позитивну відповідь, тобто «так», дало 74% респондентів; 26% психологів повідомили, що не схильні до такого підходу праці через особисті причини.

З аналізу першого опитувальника, окрім трьох вагомих складових релігійності особистості (читання релігійної літератури, молитви та відвідування богослужінь), молитва є найбільш вираженою у практиці. Це дає змогу розглядати думку, що християнська віра переважної більшості респондентів не побудована на філософії деїзму, тобто відмежуванні Бога від справ суспільства, потреб і бажань людини. Релігійність ґрунтується на ефективності молитов, свідомому визнанні присутності Господа у життєвих процесах та Його підтримки за будь-яких обставин.

Показник відвідування богослужінь у помісних церквах за кількістю позитивних відповідей займає другу сходинку та теж є доволі вагомим у повсякденні психологів. Якщо молитва належить до більш внутрішнього прояву релігійності, то перебування в церкві оцінюється із зовнішньої, публічної сторони.

Відповідно до цих результатів, стає цікавим питання, чому читання релігійної літератури (Біблії), як індивідуального показника релігійності займає третю сходинку по кількості звернення до неї респондентів протягом дня? Припускаємо кілька ймовірних причин: зайнятість психологів, відсутність практики через потребу виділення більшої кількості часу для читання Святого Письма у порівнянні з молитвою, небажання тощо.

Дослідивши релігійність трьох груп психологів, бачимо, що, загалом, її структура доволі подібна (Рис. 3.1). Загальний індекс релігійності протестантів 63%, православних 55,3%, католиків – 60%. Як бачимо, психологи протестантського світогляду, загалом, відносно є більш релігійними. Проаналізуємо структуру релігійності у різних групах психологів.

Примітки:

Підпис "0 - 150" є показником кількості балів, що підраховані у шкалах;

СРФК - ставлення до релігії як філософської концепції;

СМ - ставлення до магії;

ТШРПР - тенденція шукати в релігії підтримку і розраду;

ЗОР - зовнішні ознаки релігійності;

ІЗТЯ - інтерес до загадкових і таємничих явищ;

ТВТВІВС - тенденція вірити в Творця та визнавати існування вищої сили;

НРС - наявність релігійної самосвідомості;

СРЗМНП - ставлення до релігії як до зразку моральних норм поведінки.

Рис. 3.1. Структура індивідуальної релігійності психологів за методикою Ю. Щербатих

Як видно з Рис. 3.1, у протестантів на високому рівні виражені (згідно пріоритетності): наявність релігійної самосвідомості; тенденція шукати в релігії підтримку та втіху (згідно отриманих показників можна стверджувати, що респонденти надають характеристику власній релігійній самосвідомості не просто як феномену соціального середовища, але як особистої внутрішньої потреби); ставлення до релігії як філософської концепції, тенденція вірити в Творця і визнавати існування вищої сили, ставлення до релігії як до зразку моральних норм поведінки. На середньому рівні має місце шкала «ставлення до магії». Низький рівень демонструють шкали «зовнішні ознаки релігійності» та «інтерес до загадкових і таємничих явищ».

У православних на високому рівні виражені: зовнішні ознаки релігійності (хоча в протестантів вона на найнижчому рівні); ставлення до релігії як філософської концепції; тенденція вірити в Творця і визнавати існування вищої сили; тенденція шукати в релігії підтримку та втіху. На середньому рівні розмістилися шкали «ставлення до магії» та «наявність релігійної самосвідомості». Найнижчий показник належить: ставлення до релігії як до зразку моральних норм поведінки; інтерес до загадкових і таємничих явищ (що є спільним результатом із респондентами протестантського світогляду).

На Рис. 3.1, у католиків першість відведена шкалам: тенденція шукати в релігії підтримку та втіху (що є спільним в усіх психологів християн); наявність релігійної самосвідомості (що дозволяє стверджувати про схожість з структурою релігійності протестантів). До середнього рівня можна віднести шкали: зовнішні ознаки релігійності (як середній показник між найвищим у православним і найнижчим у протестантів); ставлення до релігії як філософської концепції; тенденція вірити в Творця і визнавати існування вищої сили. Найменший рівень належить шкалам «ставлення до магії» та «інтерес до загадкових і таємничих явищ» (остання шкала має однаковий рівень у всіх респондентів).

І, як не дивно, але у всіх досліджуваних групах одержано доволі середні показники за шкалою «ставлення до релігії як зразку моральних норм». Це дає підстави для припущення, що респонденти недостатньо розуміються у вченні своєї

релігії. Вони не наважуються або не знають як застосовувати декларовані цінності в реальному житті; релігійні принципи та ідеї, по суті, практикуються лише час від часу в житті та діяльності.

У процесі дослідження духовно-моральної сторони психологів також особливо цікавили ціннісні пріоритети респондентів. Тому проаналізуємо цю складову більш детально. Для емпіричного вивчення цінностей психологів ми використали опитувальник Ш. Шварца. Під цінностями Ш. Шварц розумів «пізнані» потреби, які безпосередньо залежать від культури, середовища, менталітету конкретного суспільства. Ієрархія цінностей різних груп психологів представлена у таблиці 3.1, а сама система цінностей – на Рис. 3.2.

Таблиця 3.1. Ієрархія цінностей різних груп психологів

Ранг	Протестанти	Православні	Католики
1	Універсалізм	Універсалізм	Універсалізм
2	Безпека	Самостійність	Безпека
3	Самостійність	Безпека	Самостійність
4	Доброта	Доброта	Доброта
5	Традиції	Конформізм	Традиції
6	Конформізм	Традиція	Конформізм
7	Влада	Досягнення	Влада
8	Досягнення	Гедонізм	Досягнення
9	Стимуляція	Влада	Гедонізм
10	Гедонізм	Стимуляція	Стимуляція

Як бачимо з таблиці 3.1, загальна картина результатів респондентів немає великих відмінностей. Зокрема першість у 10 шкалах було віддано всіма

респондентами для цінності універсалізму. Цей результат дозволяє стверджувати, що розуміння, терпимість, захист благополуччя оточуючих, як зміст універсалізму, постають основною мотиваційною метою цінностей. Цінності «Безпека» та «Самостійність» займають другу сходинку в рану. Згідно Ш. Шварца ці показники свідчать про турботу респондентів щодо наявності гармонії, стабільності взаємовідносин. Зазначимо, що цінність самостійності за методикою є похідною від організмичної потреби в самоконтролі і самоврядуванні, а також від потреб в автономності і незалежності. Цікавим є виявлений факт, що цінності влади й гедонізму у всіх психологів посідають достатньо низькі місця. Це означає, що отримання соціального статусу, престижу, багатства, загалом, для них не мають важливого значення, так само як і одержання насолоди, чуттєвого задоволення. Цінність «Досягнення» теж свідчить про низький рівень мотивації психологів до активного зовнішнього вираження власних професійних компетенцій з метою отримання авторитету. Конкретні показники, середнього значення, за кожним типом цінностей подано на Рис. 3.2.

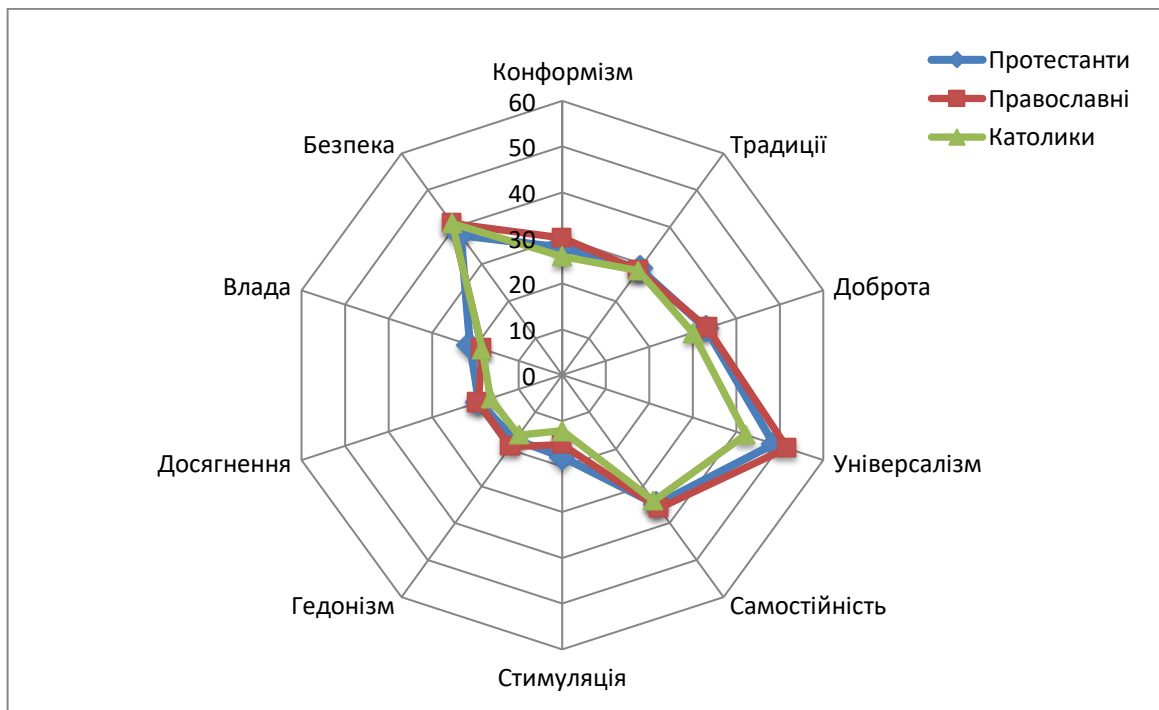

Рис. 3.2. «Коло цінностей» психологів (за опитувальником Ш. Шварца)

За допомогою використання методики «Діагностика рівня емпатії» було з'ясовано ключові канали емпатії психологів трьох християнських течій. Результати представлені на Рис. 3.3.

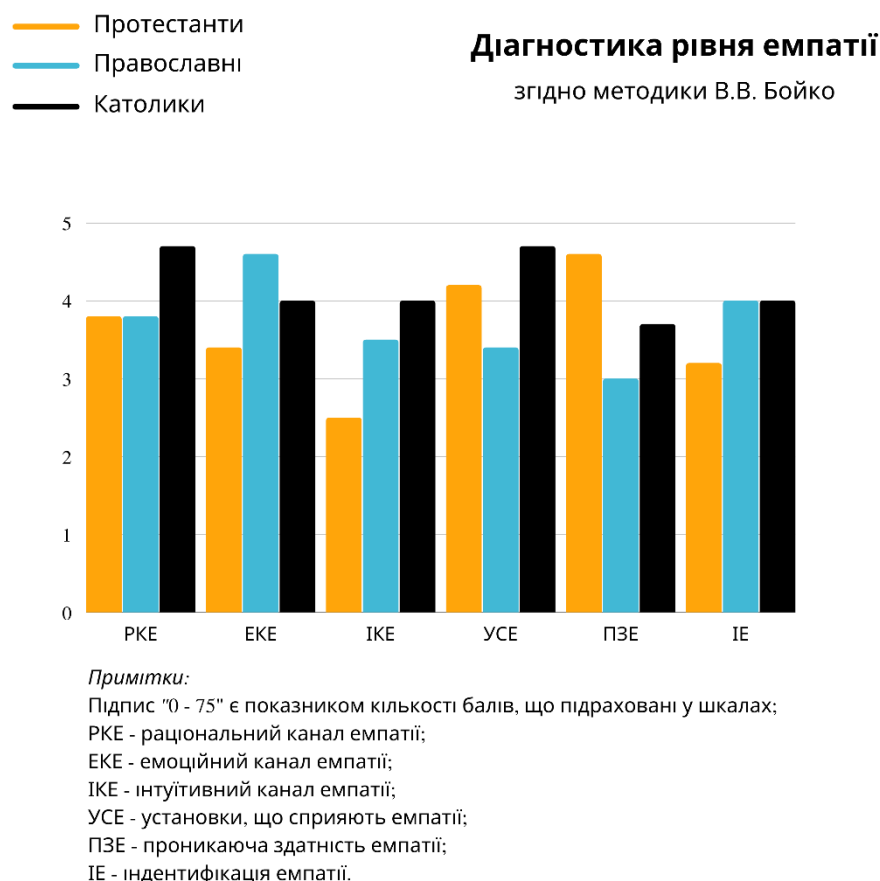

Рис. 3.3. Діагностика рівня емпатії (за опитувальником В. Бойко)

Згідно з відсотковим розподілом результатів респондентів по шкалах видно, що домінуючим каналом для протестантів є «Здатність проникати» (21.7%). Показник надає підставу стверджувати про зорієнтованість респондентів в процесі здійснення свої професійних обов'язків перше всього на створення атмосфери довірливості, відкритості та комфорту клієнта (див. таб. 3.2).

Таблиця 3.2. Канали емпатії у досліджуваних групах психологів у %

Канали емпатії	Протестанти (n=14)	Православні (n=7)	Католики (n=4)
Раціональний	18.3%	17.2%	18.8%
Емоційний	15.9%	20.4%	15.8%
Інтуїтивний	8.5%	15.9%	15.8%
Установки, що сприяють емпатії	20%	15.3%	18.8%
Здатність проникати	21.7%	13.4%	14.8%
Ідентифікація	15.6%	17.8%	15.8%
Загальний рівень	60.5%	62%	69%

У психологів православного світогляду простежується інша тенденція у пріоритетності. Для них характерно більше схилитися до емоційного каналу емпатії (20,4%) та таких його складових, як «зараження» емоційним становищем співрозмовника, висловлення співчуття переживанням іншого, перекладання досвіду клієнта на власні життєві обставини, які відбулися у минулому. В респондентів-католиків відповідь у першості теж різниться. Вона закріплена за двома каналами: «раціональний» та «установки, що сприяють емпатії» (18,8%). Згідно В. Бойко ці канали дозволяють говорити про наявність, а у випадку результатів дослідження, високого рівня зосередження психологів-католиків на особистих фактах клієнта, переконанні врівноваженого підходу до праці, намаганні ознайомитися з причино-наслідкові зв'язками ситуації співрозмовника, щоб на основі цього вибудувати емоційну реакцію щодо неї.

Згідно В. Бойко, якщо в сумі по всіх шкалах 30 балів і вище (в одній шкалі максимум може бути 6 балів) – у людини дуже високий рівень емпатії; 29-22 –

середній; 21-15 – занижений; менше 14 балів – дуже низький. Здійснивши аналіз результатів кожного респондента виявлено, що психологи католицького світогляду (100%) володіють середнім рівнем емпатії, також на нього припадає 50% результатів протестантів та 43% православних. Рівно по 43% містять показники протестантів та православних за шкалою занижений рівень емпатії; 7% протестантів мають дуже низький рівень та 14% православних високий (див. таб. 3.3).

Таблиця 3.3. Рівні емпатії у досліджуваних групах психологів у %

Рівні емпатії	Протестанти (n=14)	Православні (n=7)	Католики (n=4)
дуже низький	7%	0%	0%
занижений	43%	43%	0%
середній	50%	43%	100%
високий	0%	14%	0%

Згідно таблиці бачимо, що значна частка респондентів поміж протестантів та православних має занижений рівень емпатії. Звідси актуальним постає питання підвищення цього показника, надання певних практичних рекомендацій щодо покращення його.

Для перевірки гіпотези про те, що емпатійність психологів зумовлена світоглядними переконаннями було застосовано дисперсійний аналіз ANOVA (див. таб. 3.4). З'ясовано, що в загальному показнику груп вибірки присутні статистично значимі відмінності за трьома каналами емпатії. А саме за шкалами: Раціональний канал емпатії ($F=3,20$ та $p=0,05$); Здатність проникати ($F=3,40$ та $p=0,05$); Емоційний канал емпатії ($F=3,39$ та $p=0,05$).

Згідно отриманих даних аналізу можна стверджувати, що не існує статистично достовірних відмінностей за шкалами: Інтуїтивний канал емпатії ($F = 1,49$ та $p = 0,25$); Установки, що сприяють емпатії ($F=2,93$ та $p=0,07$); Ідентифікація ($F=0,68$ та $p=0,51$).

Таблиця 3.4. Результати дисперсійного аналізу ANOVA
по каналах емпатії психологів-християн

дисперсійний аналіз ANOVA (n=25)		
	F	p
Раціональний канал емпатії (РКЕ)	3,40	0,05
Установки, що сприяють емпатії (УСЕ)	2,93	0,07
Здатність проникати (ПЗЕ)	3,40	0,05
Інтуїтивний канал емпатії (ІКЕ)	1,49	0,25
Емоційний канал емпатії (ЕКЕ)	3,39	0,05
Ідентифікація (ІЕ)	0,68	0,51

Варто зазначити, що відповідно тлумачення шкал такі якості, як дія в умовах відсутності базису вихідної інформації про ситуацію, звернення до особистих упереджень, досвіду, використання методу узагальнення, містять схожі особливості та проявляються приблизно на однаковому рівні поміж психологів.

Конкретні показники за кожною шкалою у формі діаграми представлено на: Рис 3.4; Рис. 3.5; Рис. 3.6; Рис. 3.7; Рис. 3.8 та Рис. 3.9.

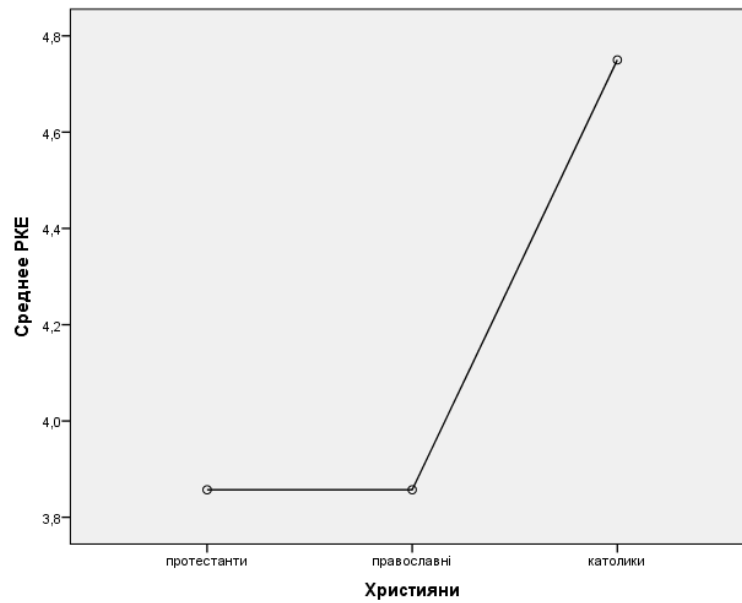

Рис. 3.4. Показники раціонального каналу емпатії психологів-християн із застосування дисперсійного аналізу ANOVA

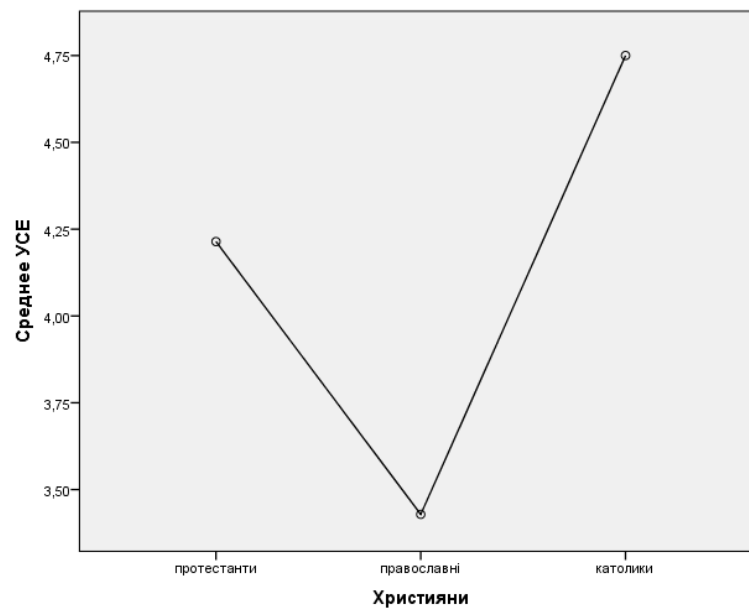

Рис. 3.5. Показники психологів-християн по шкалі «Установки, що сприяють емпатії» із застосування дисперсійного аналізу ANOVA

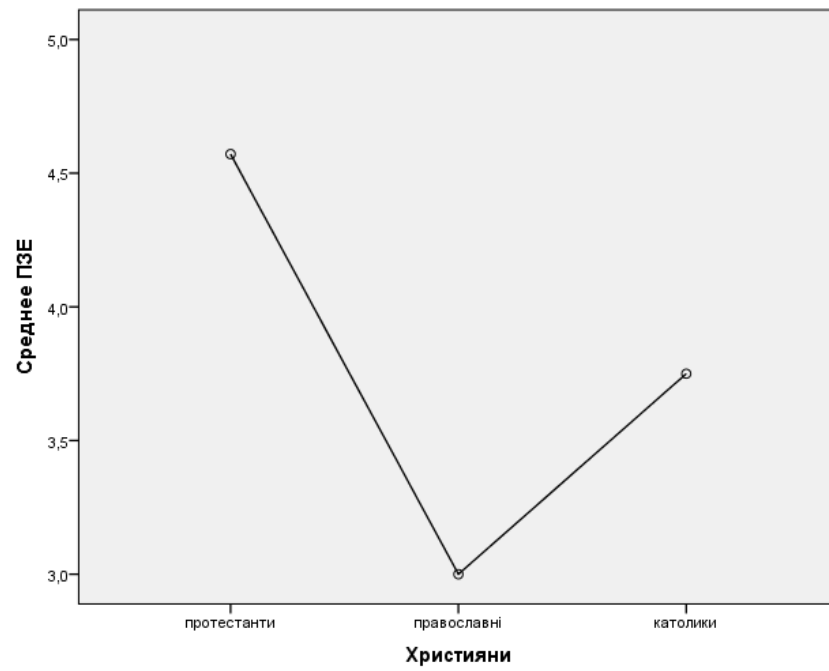

Рис. 3.6. Показники проникаючої здатності емпатії психологів-християн із застосування дисперсійного аналізу ANOVA

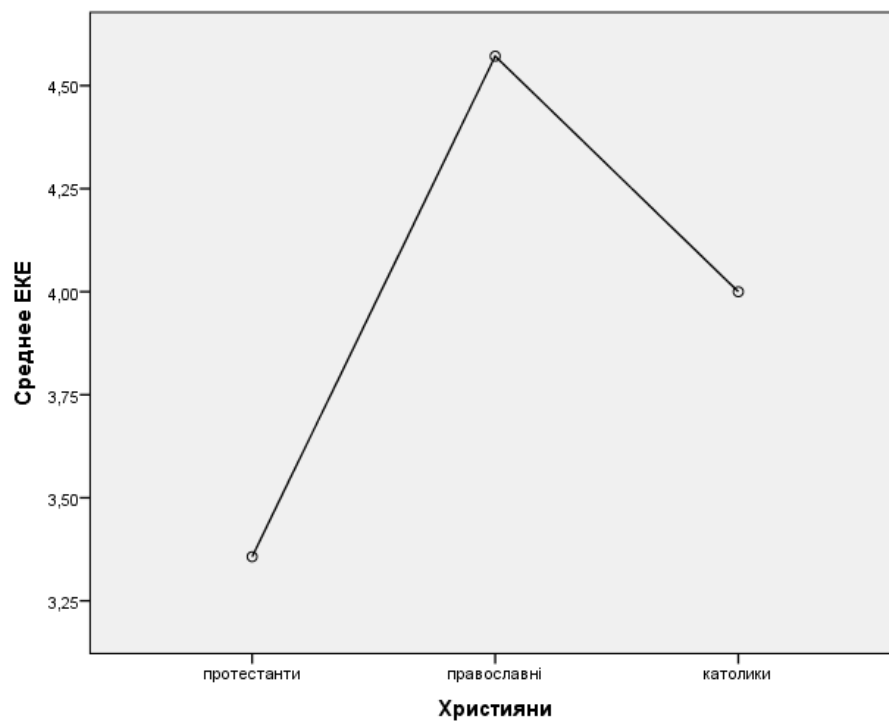

Рис. 3.7. Показники емоційного каналу емпатії християн із застосування дисперсійного аналізу ANOVA

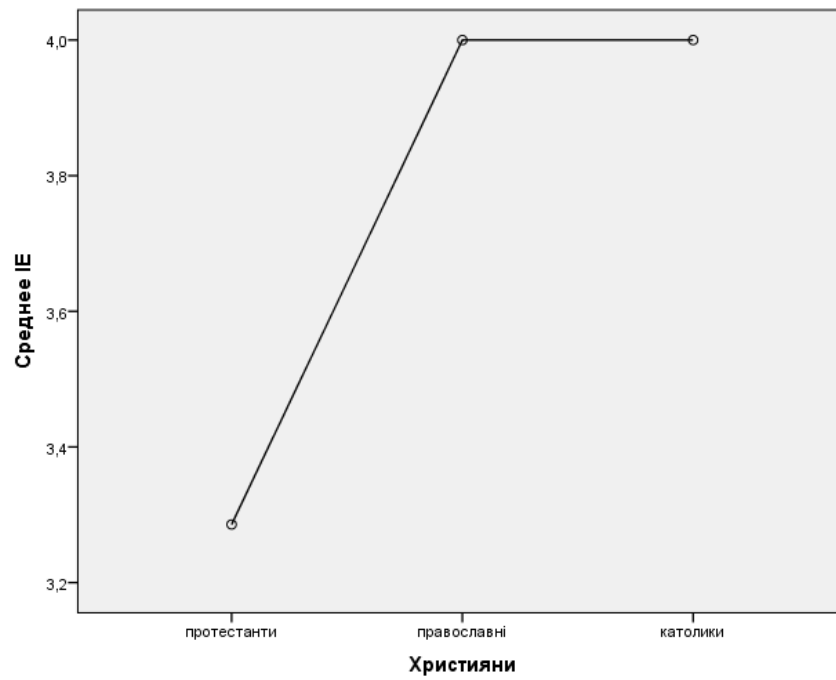

Рис. 3.8. Показники каналу емпатії «ідентифікація» християн із застосування дисперсійного аналізу ANOVA

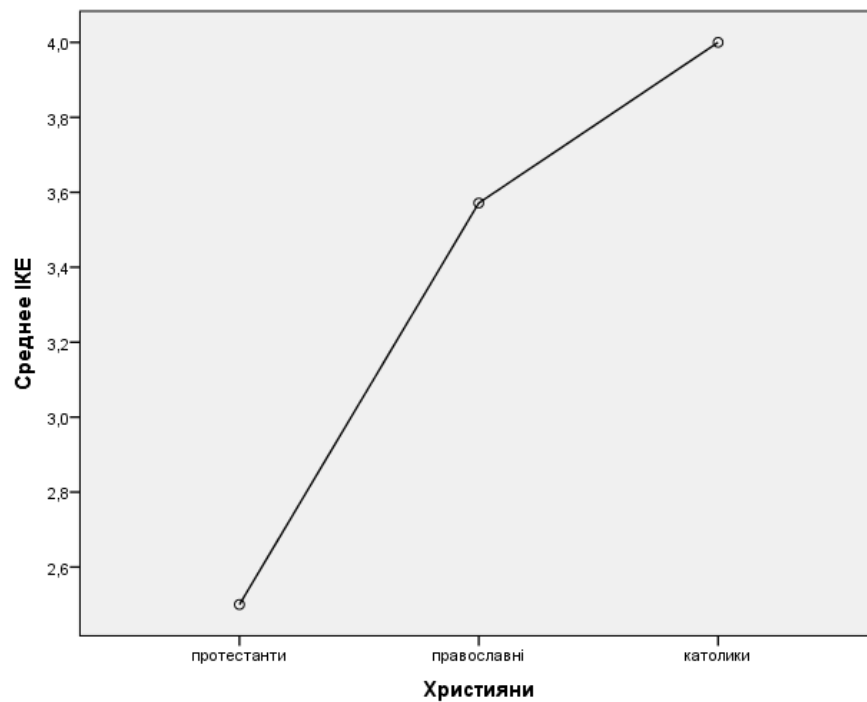

Рис. 3.9. Показники інтуїтивного каналу емпатії християн із застосування дисперсійного аналізу ANOVA

За допомогою апостеріорного критерію LSD було зафіксовано статистично значимі відмінності між показниками окремих груп вибірки в розрізі особливостей емпатії респондентів. Зокрема, в шкалі «Раціональний канал емпатії», де попередньо було визначено наявність статистично значимих відмінностей, з'ясовано, що вони стосуються групи психологів протестантів ($M=3,86$, $SD=1,40$) та православних ($M=3,86$, $SD=1,574$). У порівнянні між результатом, за цією шкалою, протестантів і католиків показник є наступним: $M=3,86$, $SD=1,40$ та відповідно $M=4,75$, $SD=1,25$; між православними і католиками: $M=3,86$, $SD=1,57$ та відповідно $M=4,75$, $SD=1,25$.

Завдяки критерію LSD виявлено, що статистично значимі відмінності в каналі емпатії «Здатність проникати» стосуються групи психологів протестантів ($M=3,36$, $SD=0,92$) та православних ($M=4,57$, $SD=1,27$). У порівнянні між результатом, за цією шкалою, протестантів та католиків показник є наступним: ($M=3,36$, $SD=0,92$) та відповідно ($M=4,00$, $SD=0,81$); між православними і католиками: $M=4,57$, $SD=1,27$ та відповідно $M=4,00$, $SD=0,81$.

Також застосувавши критерій LSD у результатах емоційного каналу емпатії, з'ясовано, що статистично значимі відмінності стосуються групи психологів протестантів ($M=3,36$, $SD=0,92$) та православних ($M=4,57$, $SD=1,27$). У порівнянні між результатом, за цією шкалою, протестантів і католиків показник є наступним: $M=3,36$, $SD=0,92$ і відповідно ($M=4,00$, $SD=0,81$); між православними та католиками: $M=4,57$, $SD=1,27$ та відповідно $M=4,00$, $SD=0,81$.

3.4. Рекомендація практичним психологам у розвитку емпатії з урахуванням результатів одержаних від дослідження.

Відповідно до Австралійської Психологічної Асоціації саморефлексія та інтуїтивне відчуття є основними навичками, які психологи повинні розвивати у своїй практиці [101]. Тому важливою рекомендацією буде те, щоб психологи спершу вивчили власні основи релігійної віри, ключові цінності, чітко виокремлювали цілі, знали кордони, де починають діяти особисті упередження. У

цім може посприяти проходження методик, зокрема ціннісного опитувальника Ш. Шварца. Варто погодитися з думкою американського вченого Д. Батсон, який наголошує на цілісному розумінні своїх емоційних реакцій, чи не пов'язані вони з високим рівнем особистого стресу, що спричинює відносини зі співрозмовником лише на поверхневому рівні, а також знижує мотивацію і бажання взаємодіяти з досвідом іншої людини [99]. Слушною рекомендацією практичним психологам стане практика саморефлексії, що ретельно досліджує власне проблемне минуле та тих поглядів на ситуацію, що виникали тоді. Психологи іноді неохоче вивчають питання про те, як їхні переживання можуть мати подібності з досвідом їхніх клієнтів. Але застосування такої практики збільшить рівень відкритості та проникнення у ситуацію співрозмовника [100].

З емпіричної частини дослідження видно, що існують відмінності в структурі індивідуальної релігійності між респондентами. Тому, при можливості та доречності в ситуації, варто звернути увагу на релігійність клієнта, адже цей аспект відіграє вагомую роль у ланцюжку переконань і упереджень. Як зазначає професор Мічиганського університету Скот Атран, котрий присвятив низку наукових доробків темі тероризму та ісламському фундаменталізму, релігійні вірування часто стають основою для переконань, що можуть відобразитися у розпалюванні конфліктів між мусульманами й іудеями, а успіх переговорів значною мірою залежить від правильного розуміння та інтерпретації цих аспектів [58].

Крім володіння знаннями щодо особливостей релігійності клієнта рекомендуємо також ознайомитися з основними характеристиками засад віровчення релігії, носієм якої є клієнт. За для цього варто звернутися до читання інформації про релігійні тексти, безпосередньо їх самих, пройти відповідні курси, переглянути чи прослухати семінари на цю тематику. В інтерв'ю для Американської Психологічної Асоціації (АРА) доктор філософії та головний редактор довідника АРА в справах психології релігії І. Кеннет зазначив: «У житті багатьох релігія і духовність є ключовими ресурсами в особистому розвитку. Для когось вони можуть бути джерелами проблем, які потрібно вирішувати заради здоров'я та благополуччя. Опитування показують, що люди хотіли б мати

можливість розмовляти про питання віри під час психологічного консультування. Психологи етично зобов'язані бути поважними та уважними до культурного розмаїття своїх клієнтів, оскільки релігія та духовність сприяють нашій особистій та соціальній ідентичності» [91]. Погоджуємося з цією думкою, адже сьогодні з ціллю поєднання знань зі сфери релігії та психології розробляються різноманітні духовно-інтегровані підходи до консультування, як приклад реабілітаційні центри. До підходів відносяться програми прощення, щоб допомогти розлученим парам змиритися з гіркотою та гнівом; програми допомоги особам, які пережили сексуальне насильство, щоб ті впоралися зі своєю духовною боротьбою; програми, які допомагають наркозалежним звільнитися від деструктивного стилю життя тощо.

Завершуючи цей підрозділ доречним буде навести знову цитату І. Кеннетта: «Коли йдеться про релігію і духовність, то ніхто не є нейтральним. Це загальне правило стосується атеїстів і агностиків, а також теїстів, психологів та їх клієнтів. Оскільки релігія і духовність викликають у людей глибокі почуття, адже торкаються найглибших цінностей, то практикуючі психологи повинні бути обережними, щоб підходити до цих аспектів зі знанням, чуйністю та турботою. На жаль, переважна більшість практикуючих психологів не отримують релігієзнавчої та духовної підготовки під час аспірантури чи післядипломної освіти. Такий стан речей має змінитися. Грамотний підхід базується на базових знаннях про релігійне і духовне різноманіття, розумінні того, як релігія та духовність переплітаються в адаптивну та дезадаптивну поведінку людини» [91].

Висновок до розділу 3

У результаті проведення емпіричного дослідження виявлено, що в групах вибірки статистично значимі відмінності присутні в трьох каналах емпатії: раціональному, емоційному та здатність емпатії проникати. Завдяки застосуванню критерію LSD простежено, що всі ці відмінності стоять лише результатів двох найбільших груп вибірки: психологів протестантів (n=14) та психологів православного світогляду (n=7). Цікаво, що згідно аналізу результатів католиків за

методикою «Структура індивідуальної релігійності» та «Діагностика рівня емпатії», на нашу думку, їх можна віднести до середньої групи вибірки між двома іншими, оскільки містять багато спільних особливостей. Загалом усі респонденти мають середні показники за шкалою «Ставлення до релігії як зразка моральних норм». У контексті цього аспекту варто згадати думку американського психолога Г. Оллпорта, який поділяв релігійність на два види: внутрішню та зовнішню. Вчений вважав, що з першою корелюють такі феномени, як емпатія, альтруїзм та толерантність. Зміст і тлумачення шкали «Ставлення до релігії, як до зразку моральних норм поведінки» тісно пов'язані з перерахованими вище якостями, а тому дозволяють віднести її до внутрішньої релігійності. Отримані показники по шкалі дають підстави припустити, що респонденти не звертають багато уваги в практичному вимірі на ті моральні принципи, що декларуються їх конфесійним вченням. Також прослідковано, що в особливостях емпатії психологів присутній значний відсоток її заниженого рівня, а частці досліджуваних притаманний дуже низький рівень. Отже, в сьогодення актуальним постає питання проведення подальших досліджень цієї теми, зокрема із застосуванням експериментального впливу на вибірку з ціллю підвищення рівня емпатії психологів.

ВИСНОВКИ

Наукові роботи, теми яких розгортаються на межі двох дисциплін, завжди становлять зацікавлення поміж вченими. Вони містять більшу ймовірність виокремлення нового напрямку дослідження, простеження певної закономірності, взаємозалежності, що впливають на життєдіяльність людини, однак не були чітко описані попередниками.

У магістерській роботі здійснено синтез знання через поєднання чотирьох головних галузей науки: психології, релігієзнавства, філософії та теології. Поштовх до вивчення цієї тематики загалом зумовлений актуальністю взаємозв'язку між психологією людини та її релігією, як сукупністю світоглядних основ, моральних стандартів й ціннісних орієнтирів.

1. У роботі проаналізовано основні напрямки та підходи до тлумачення емпатії, її функцій та видів у психології. З'ясовано, що вона постає ключовим чинником у розвитку гуманних відносин, допомагає увійти у внутрішній світ моралі, засвоїти етичні настанови, мотивує до їх використання з ціллю власної користі і на благо суспільства. Емпатію розглядають одним із показників дійсно зрілої особистості, тому символічно можна охарактеризувати її, як міст до формування хороших відносин з оточуючими. Водночас на рівні психологічних вивчень спостерігається строкатість у визначенні цього поняття. Так, емпатію розуміли як симпатію, співчуттям, тоді як інші – співвідчуттям. Її вивчали крізь призму розуміючої психології; феноменології релігії; психоаналізу. В перерахованих напрямках науки їй надавали наступні значення: відчуття відчуттів; пізнання свідомості співрозмовника; стан сприйняття емоційних і смислових відтінків внутрішнього світу людини. У нашому дослідженні визначення сформовано на думці Дж. Ігана та Е.П. Ільїна та виражене в такий спосіб: «Емпатія – це здатність розуміти і інтуїтивно проникати у внутрішній світ іншого з ціллю пізнати його, а пізніше на емоційному рівні передати йому це». Під емоційним рівнем ми не розуміємо виключення раціонального аспекту, а лише наголошуємо на важливості «зараження» емоціями співбесідника та їх коректне подання.

В першій розділі роботи ми також з'ясували, що поміж відмінностями щодо змісту поняття емпатії науковці виокремлюють три спільні канали: раціональний, емоційний та інтуїтивний. В деяких напрацюваннях, зокрема П. Симонова, цей перелік представлений, як емоційна, когнітивна та предикативна емпатія. Детальний аналіз дозволяє побачити вивчення емпатії крізь її генезу, за модальністю головного компонента, за рівнем розвитку. При наявності великої палітри характеристики емпатії, погоджуємося з тими переліком, що запропонував Роберт Бернс після узагальнення погляду на праці вчених: наявність та прояв терпіння при сприйнятті емоцій; здатність глибоко зануритися в душу людини, не відкриваючи при тому власної; налаштованість до зміни свого сприйняття, якщо існує потреба зближення до того, як переживає відчуття співбесідника.

2. Теоретично обґрунтовано роль емпатії у професійній діяльності психолога. Зазначено, що роль емпатії особливо переглядається сьогодні в сфері підвищення ефективності праці, налагодження відносин у колективі, політичному дискурсі. Встановлено, що в професійному житті психологів емпатія сприяє розвитку творчості, самопізнання, самосприйняття, почуття гумору, зосередженості на конкретній проблемі, зорієнтованості на альтруїзм, співчуття, покращення комунікативних здібностей, раціонального осмислення розмови і вміння надати необхідну пораду. Водночас варто зауважити, що рівень високої емпатійності має і деструктивний аспект. Він виникає у процесі тривалого хвилювання, що викликане зараженням негативною ситуацією іншого, та розмиття особистісних кордонів.

3. На основі комплексного теоретичного підходу охарактеризовано явище емпатії з позиції релігієзнавства, теології та філософії. У результаті аналізу вчень буддизму та авраамічних релігій (іудаїзму, християнства, іслама) з'ясовано, що для носіїв цих релігій емпатія вважається ціннісною та божественною якістю людини, але підкріплена відмінними доктринальними аспектами віровчення. В іудаїзмі вона пов'язана з історією євреїв та такими жахливими періодами, як рабство, пригнічення та ненависть. Тому бути емпатійним іудеєм – це, найперше, згадати власну історію та прояви Бога в цій історії. У християн емпатія набуває своїх ознак

завдяки заповіді любові до ближнього, як самого себе, принципу христоцентричного сприйняття світу, ролі слуги та нагадування, що вираження емпатії – це частина духовного покликання. В ісламі емпатія – це маленька частина досконалого, частковий погляд у сферу ідеального, тобто божественного; мотивує мусульман краще вивчати Коран і дотримуватися його постанов. Буддизм розглядає емпатію крізь призму філософії позбавлення страждань. Буддисти проявляють емпатію внаслідок любові до людини, як реакції і однією з причин виникнення болі і психологічних хвилювань.

З'ясовано, що враховуючі доктринальні особливості, стає більш зрозумілою психологія поведінки адептів, їх взаємодія між собою, функціонування соціальних інститутів, об'єднань та організацій. Очевидно, що вплив відображується і в професійному житті психологів, про що у своїх наукових доробках зазначають вітчизняні та зарубіжні вчені.

4. Проведено емпіричне дослідження релігійного світогляду психологів. До вибірки дослідження увійшли психологи-носії трьох головних конфесій християнства: православ'я, католицизм та протестантизм. Згідно загального індексу релігійності, встановлено, що він є найбільшим у протестантів 63%, православних 55,3%, католиків – 60%.

У процесі дослідження духовно-моральної сторони психологів також особливо цікавили ціннісні пріоритети респондентів. З'ясовано, що поміж результатів усіх респондентів першість відведено цінності універсалізму. Зміст цієї шкали дозволяє стверджувати, що розуміння, терпимість, захист благополуччя оточуючих постають основною мотиваційною метою цінностей респондентів.

Для перевірки гіпотези про те, що емпатійність респондентів зумовлена світоглядними переконаннями було застосовано дисперсійний аналіз ANOVA та апостеріорного критерію LSD. Виявлено, що наявні статистично значимі відмінності за шкалами: раціональний канал; емоційний канал та здатність проникати. В усіх випадках відмінності стосувалися групи протестантів та православних.

5. Враховуючи результати теоретичного та емпіричного дослідження розроблено рекомендації щодо розвитку емпатії психологів. Зокрема вивчати власні основи релігійної віри та цінностей, практикувати саморефлексію, володіти знаннями щодо особливостей релігійності клієнта та загалом головних доктрин релігій.

У подальшому вбачаємо проведення емпіричного дослідження цієї теми із залученням до вибірки представників іудейського та мусульманського світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авалокитешвара или Падмапани: веб-сайт. URL: <https://mith.ru/alb/buddhism/tg08.htm> (дата звернення 16.05.2021).
2. Ал-Бухари Мухаммад ибн Исмаил. Ал-адаб ал-муфрад. *Хадиси Пророка о достойном поведении*. М. СПб.: Диля, 2009. 544 с.
3. Балашов Е.М. Психологічні особливості соціальної емпатії студентів як засобу самореалізації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2014. №28. С. 28–39.
4. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. Москва: Правда, 1989. 607 с.
5. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других. М., 1996. 273 с.
6. Братусь Б.С. Психология и духовность – две вещи несовместные? *Журнал Высшей Школы экономики, нац. исслед. унив. «Высшая школа экономики»*. Москва: Том 16, № 3, с. 470-478.
7. Братусь Б.С. Психология: душепопечение и наука: підручник. РЧ, 8с. 2000. С.219-226: веб-сайт. URL: [/http://oroik.netda.ru /chten_00/ bratus.htm](http://oroik.netda.ru /chten_00/ bratus.htm) (дата звернення 04.05.2021)
8. Бучма О.В. Релігійність . Велика українська енциклопедія: веб-сайт. URL: <https://vue.gov.ua/Релігійність> (дата звернення: 22.07.2021).
9. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілого. К. : Наш Формат, 2018.
10. Воррингер В. Абстракция и «вчувствование» во всемирной истории искусств. *Полигнозис*. 2000. № 4. С.125-135.
11. Выготский Л.С. Детская психология. М.: Педагогика, 1984. Т.4. 432 с.
12. Гаврилова Т.П. Личное консультирование подростков как вид психологической помощи . *Психологическая наука и образование*. 1997. №1.

13. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии (Исторический обзор и современные проблемы). *Вопросы психологии*. 1975. № 2. С. 147–158.
14. Гірностай П. Маслоу Абрахам Гарольд. К.: Парламентське видавництво, 2011. 430 с.
15. Гуссерль Э. Амстердамские доклады. Логос: *Философско-литературный журнал*. М., 1992. №3. С. 62-80.
16. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. Репринт. изд. - СПб.: Андреев и сыновья, 1993. 418с.
17. Джордан П. 12 правил життя. Як перемогти хаос / пер. Д. Кожедуб. К.: Наш Формат, 2019. 320 с.
18. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: монографія. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 299 с.
19. Зауваження загального порядку 22 Комітету ООН з прав людини: стаття 18 МПГПП.
20. Зенкивский В.В. Психология детства: підручник. Берлин, 1923, 279 с.
21. Иган Дж. Базисная эмпатия как коммуникативный навык. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2001. № 1 : веб-сайт. URL : <http://www.psyjournal.ru> (дата звернення 05.06.2021)
22. Ильин Е.П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. Санкт-Петербург : Питер, 2013. 304 с.
23. Иванотчак Н. Лінгвокогнітивні і прагматичні параметри емпатії в англomовній дитячій прозі жанру фентезі. Харків: Харківський нац. універ. ім. В.Н. Каразіна, 2017. 229 с.
24. Карташова Е. Н., Архипова Л. Ю. Эмпатия как форма трансляции христианской любви к «ближнему»: междунар. науч.- практ. конф. Новосибирск: СибАК; 2015 : веб-сайт. URL: <https://sibac.info/conf/innovation/xlviii/42767> (дата звернення 17.05.2021)

25. Конфесійна та церковна належність громадян України: веб-сайт. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r> (дата звернення: 15.10.2021).
26. Кривега Л. Світоглядні орієнтації особи в умовах трансформації суспільства. дис... д-ра філос. наук: 09.00. Харків, 1999. 30 с.
27. Мещерякова С.Ю. Особенности аффективно-личностных связей со взрослыми у младенцев, воспитывающихся в семье и домах ребенка. Возрастные особенности психического развития детей. М., 1194. 45 с.
28. Митрохин Л. Н. Философы и религия. *Вопросы философии*, М., 1989. №9. С. 16-35.
29. Москалець В. Віра в Бога як психічний базис стану загального благополуччя особистості. *Психологія і суспільство*. 2015. С. 55-64.
30. Мясищева В.Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека. *Психологическая наука в СССР*. М.: АПН РСФСР. 1960. С. 110-125.
31. Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. Кн. 1: Літери А–Б. Буенос-Айрес, 1957. 120 с.
32. Орищенко О.А. Дифенційно-психологічний аналіз емпатії: автореф. дис.... канд. психол. наук. Одеса, 2004. 21 с.
33. Пайда Ю.Ю. Філософсько-світоглядні засади релігії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 3. С. 344-347.
34. Преображенская Л.А. Характеристика условных рефлексов избегания у собак, выработанных на основе оборонительного поведения партнера. *Нейрофизиологический подход к анализу внутривидового поведения*. М.: Наука, 1976. С. 36-58.
35. Релігія та віра: веб-сайт. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/religion-and-belief> (дата звернення 09.03.2021).

36. Річинський А. Українського релігієзнавства: наук. збір. / За ред. А. Колодного, А. Гудими і П. Мазура. Кременець, 2006. Вип. 41.
37. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості. Вид 3-тє. Тернопіль, 2002. 448 с.
38. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М.: Педагогика, 1989. 328 с.
39. Рубинштейн С. Л. Основы психологии. М.: Учпедгиз, 1935. 496 с.
40. Седанкина Т. Е. Теолого-психологическое осмысление феномена эмпатии. *Minbar. Islamic Studies*. 2018. 11(3). С. 635-648
41. Симонов П. В. Метод К. С. Станиславского и физиология эмоции. Москва: Акад. наук СССР, 1962. 139 с.
42. Симонов П. В. Теория отражения и психофизиология эмоций. М.: Наука, 1970. 141 с.
43. Синди Д. Сила эмпатии: как развить свои интуитивные таланты. СПб.: «Весь», 2017. 304 с.
44. Станіславський К. С. Шевченківська енциклопедія: Т. 5. С : у 6 т. / гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. С. 934.
45. Т. С. Рейнер. Моя Церква - моя сім'я / «КАНА» Християнське Видавництво. 2018. 96 ст.
46. Толстой Л. Н. Война и мир. К.: Дніпро, 1986. 773 с.
47. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс. 1990. 368 с.
48. Фрейд З. Будущее одной иллюзии. М.: Политиздат. 1990. С. 94-142.
49. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции. Москва: Наука, 1991. 427 с.
50. Хомуленко Б. В. Характеристика рольових профілів особистості психолога . *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. : Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.13. С. 223-227: веб-сайт. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2014_2.13_40 (дата звернення 18.06.2021).

51. Чаплак Я. В. Проблема емпатії в психології та її важливість у професійному становленні психолога. *Psychological journal*. 2018. № 5 (15) .
52. Что далай-лама пожелал российским ученым : веб-сайт. URL: <http://savetibet.ru/2017/09/10/dalai-lama-14.html> (дата звернення 07.08.2021).
53. Шибутані Т. Социальная психология / пер. з англ. В. Б. Ольшанського. Москва: Прогресс, 1969. 535 с.
54. Шибутані Т. Социальная психология / пер. з англ. В. Б. Ольшанського. Москва: Прогресс, 1969. 535 с.
55. Эльконин Д.Б. Детская психология. М.: Учпедгиз, 1960. 328 с.
56. Юнг К. Проблемы души нашего времени. М.: Канон. 1994. 120 с.
57. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. з нем. Москва: Политиздат, 1992. 640 с.
58. A reason to believe. *American Psychological Association*: URL: <https://www.apa.org/monitor/2010/12/believe> (Last accessed: 22.11.2021).
59. Aden, T. C. (1998). The Word of life, Systematic Theology: Volume Two. *Peabody, MA: Prince Press*.
60. Alcorta, C. S., Sosis R. (2005). Ritual, emotion, and sacred symbols. *Human nature*. V. 16. №. 4, 323-359.
61. Allport, G. W., Ross J.M (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality Social Psychology*. V. 5. № 4, 3.
62. Batson, C. D (2011). Altruism in humans. New York: Oxford University Press.
63. Bryant, C. D. (2018). Empathy as a Christian Calling. *International Christian Community of Teacher Educators Journal*. V. 13(2). URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/icctej/vol13/iss2/4> (Last accessed: 19.09.2021).
64. Catrin, E., Lorraine P., Wilkinson H., Whittington R. (2017). Examining the relationship between burnout and empathy in healthcare professionals: A systematic review. *The National Center for Biotechnology Information*.

65. Companies Putting Empathy into Action. URL: <https://www.cornerstoneondemand.com/resources/blogs/10-companies-putting-empathy-action/> (Last accessed: 19.04.2021).
66. Empathy monitor: executive summary. URL: <https://info.businessolver.com/2017-empathy-monitor-executive-summary> (Last accessed: 23.06.2021).
67. Francis, L. J. (2001). God images, personal wellbeing and moral values . Imagining God. Empirical explorations from an International perspective. 125-144.
68. Gerace, A., Day, A., Casey, S., & Mohr, P. (2015). Perspective taking and empathy: Does having similar past experience to another person make it easier to take their perspective? *Journal of Relationships Research*. V.6, 1-14.
69. Gittin 61 b. URL: <https://www.sefaria.org/Gittin.62a?lang=bi> (Last accessed: 07.07.2021).
70. GoodTherapy. URL: <https://www.goodtherapy.org/blog/psychpedia/empathy> (Last accessed: 12.05.2021).
71. Here's how the prophet Muhammad demonstrated the importance of empathy in activism. URL: <https://muslingirl.com/heres-how-the-prophet-muhammad-demonstrated-the-importance-of-empathy-in-activism/> (Last accessed: 17.04.2021).
72. Kapogiannis, D., Deshpande, G., Krueger, F., Thornburg, M.P, Grafman. (2014). Brain networks shaping religious belief. *JH Brain Connect*. V. 4(1). 70.
73. Lambert, M. J., & Barley, D. E. (2001). Research summary on the therapeutic relationship and psychotherapy outcome. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. V. 38. 357-361.
74. Lamont, D. (2001). The Empathy of God: A Biblical and Theological Study of the Christological Implications of John 11 :35. McMaster university Hamilton, Ontario. 192.

75. Macfarlane, P., Anderson, T., McClintock, A.S. (2017). Empathy from the client's perspective: A grounded theory analysis. *Psychotherapy Research*. V/ 27(2), 227-238.
76. Mayer, J.D., Salovey, P. (1993). The Intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*. V.17. №4, 433-442.
77. Olport, G. (2002). *Stanovleniie: osnovnyie polozheniia psihologii lichnosti. Stanovleniie lichnosti*. Moscow: Smysl.
78. Perspectives on Compassion in Islam. URL: <http://dlccoxford.org/perspectives-on-compassion-in-islam>. (Last accessed: 11.08.2021).
79. Rashi to Gen. 1:1. URL: https://www.sefaria.org/Rashi_on_Genesis.1.1.1?lang=bi (Last accessed: 15.06.2021)
80. Research on Buddhist Conceptions of Compassion: An Annotated Bibliography. URL: https://greatergood.berkeley.edu/article/item/buddhist_conceptions_of_compassion_an_annotated_bibliography (Last accessed: 15.07.2021).
81. Schaap-Jonker, H, Corveleyn, J. M. (2014). Mentalizing and religion. *Arch Psychol Relig*. V36(3). 303–322.
82. The Book of Zakat. URL: <https://sunnah.com/muslim/12/88> (Last accessed: 27.07.2021).
83. The Most Empathetic Companies, 2016. URL: <https://hbr.org/2016/12/the-most-and-least-empathetic-companies-2016> (Last accessed: 25.07.2021).
84. The Power of Empathy (Mishpatim 5778) : веб - сайт. URL: <https://rabbisacks.org/power-empathy-mishpatim-5778/> (Last accessed: 25.05.2021).
85. The power of empathy. URL: <https://psychology.org.au/for-members/publications/inpsych/2018/october-issue-4/the-power-of-empathy> (Last accessed: 08.07.2021).

86. Trungpa, C. (1973). *Cutting Through Spiritual Materialism*. Paperback, Shambhala: Eighth Printin edition, January 1.
87. Turning Memory into Empathy: The Torah's Ethical Charge. URL: <https://www.reconstructingjudaism.org/dvar-torah/turning-memory-empathy-torahs-ethical-charge> (Last accessed: 09.07.2021).
88. Understanding Empathy: What is it and Why is it Important in Counseling : веб-сайт. URL: <https://positivepsychology.com/empathy/> (Last accessed: 11.04.2021).
89. Watson, P. J., Hood Jr, R. W., Morris, R. J. (1985). Dimensions of religiosity and empathy: JPC.V. 4. №. 3, 74.
90. Weekly Torah Portion – Embodying Empathy : веб - сайт. URL: <https://thejewishnews.com/2018/05/03/weekly-torah-portion-embodying-empathy-parshat-emor/> (Last accessed: 22.03.2021).
91. What Role Do Religion and Spirituality Play In Mental Health? *American Psychological Association*. URL: <https://www.apa.org/news/press/releases/2013/03/religion-spirituality> (Last accessed: 22.11.2021).
92. Why Is Empathy Important in the Workplace? (And Steps To Improve Yours). URL: <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/empathy-in-the-workplace> (Last accessed: 19.06.2021).
93. Wispe, L. (1986). The distinction between sympathy and empathy: To call forth a concept, a word is needed. *Journal of Personality and Social Psychology*. №50(2), 32.

ДОДАТКИ

Додаток А

Авторська анкета

З метою проведення наукового дослідження на тему «Особливості емпатії психологів у розрізі релігійного світогляду» просимо Вас відповісти на кілька нижче поданих запитань. Опитування є повністю конфіденційним, результати будуть представлені у магістерській роботі в узагальненому вигляді.

1. Ваше прізвище та ім'я.
2. Ваша стать:
 - Чоловіча;
 - Жіноча.
3. Вік (повних років).
4. Чи вважаєте Ви себе християнином(кою)?
 - Так;
 - Ні.
5. До якої християнської конфесії Ви належите?
 - Католицизм;
 - Православ'я;
 - Протестантизм.
6. Як часто Ви читаєте релігійну літературу, зокрема Святе Письмо?
 - Щодня;
 - Кілька разів на тиждень;
 - Кілька разів на місяць;
 - Кілька разів на рік;
 - Не читаю.
7. Як часто Ви молитесь?
 - Щодня;
 - Кілька разів на тиждень;
 - Кілька разів на місяць;

- Кілька разів на рік;
 - Не практикую молитву.
8. Як часто Ви відвідуєте богослужіння у помісних церквах?
- 1+ разів на тиждень;
 - Кілька разів на місяць;
 - Відвідую тільки на великі християнські свята (Пасху, Різдво, Трійцю тощо);
 - Не відвідую взагалі.
9. Чи враховуєте Ви у своїй роботі (під час консультування, бесіди тощо) християнські принципи та ідеї біблійного вчення?
- Так;
 - Ні.
10. Продовжіть, будь ласка, речення: «Любити ближнього - це...»